सा

अन

रख सक

SANSKRIT SIKSHAMANJARI

PART II.

OR

SANSKRIT SECOND BOOK

SUITED TO BEGINNERS.

EDITED AND PUBLISHED

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

SIXTH EDITION.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE CALCUTTA PRESS.

প্রিণ্টর—মুখার্জি এণ্ড কোম্পানি

১৯।১ নং বহুবাজারষ্ট্রীট কলিকাতা।

1899.

To be had from Pandit-kulapati Jibánanda Vidyáságara, B. A
Superintendent, Free Sanskrit College.
No. 2. Ramánátha Majumdár's Street, Calcutta.

संस्कृतशिक्षामञ्जरी

द्वितीयभागः ।

पण्डितकुलपतिना
बि, ए, उपाधिधारिणा
जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण
सङ्कलितः प्रकाशितश्च ।

षष्ठसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्यां
कलिकातायन्त्रे
मुद्रितः ।

ई ১৮৯৯ ।

প্রিন্টর—মুখার্জি এণ্ড কোম্পানি ১৭।১ নং বহুবাজারষ্ট্রীট, কলিকাতা।

संस्कृतशिक्षामञ्जरी

द्वितीयभागः ।

मङ्गलपाठः ।

सर्वशक्तिमतो जगदीश्वरस्य कृपया इदं जगत् शक्तिमद्भवति । यस्य शक्त्या सूर्य्यः करैः रसान् गृहीत्वा पुनरस्माकं जीवनाय ददाति । तैश्च शस्यादिकमुत्पाद्य अस्मान् रक्षति च । यस्य च शक्त्या वायुः श्वासप्रश्वासादिरूपेण अस्माकं जीवनाय उपकरोति। यस्य चादेशेन अनलोऽस्माकं देहान्तर्निविष्टः सन् भुक्तान्यन्नादीनि रक्तशोणितादिरूपेण परिणामयति । यस्य कृपया च क्षितिः सर्वंसहा सती अस्मान् धारयति । यस्य शक्त्या च आकाशस्तु पदार्थाघातजनितं शब्दं जनयति । यस्य भूमण्डलस्य वितानरूपे नभोमण्डले चन्द्रमसं तारकाराजिं च यथायथं

विन्यस्य स्वस्य शिल्पनैपुण्यं प्रकटयति। यस्य जननात् प्रागेव प्राणिनां रक्षणाय मातृस्तनेषु क्षीरं, पित्रोर्हृदये स्नेहञ्च सदैव ददाति। यश्च अस्मान् अशेषतो विपद्गणात् अस्मान् रक्षति। तञ्च सर्वशक्तिमन्तं भगवन्तं वयं वन्दामहे।

सन्ध्याकाले आकाशमण्डलं निर्मलं लोहितञ्च जायते। तस्मिन् ब्राह्मणाः सन्ध्याम् उपासते। सर्वे जीविनो जगदीशस्य परिचयं ददति। केचन वचसा, केचन गानेन, केचन विद्यया, केचन पुष्पेण, केचन सत्सङ्गेन स्तुति।

ज्ञानेन विना जगद्रक्षितारं परमेश्वरं निर्णेतुं केनापि न शक्यते। ज्ञानन्तु विद्योपार्जनं विना न सम्भवति। अतः विद्याचर्चा तु सर्वदैव करणीया। विद्यारत्नस्य मणिमुक्तादिभिः कदाचिदपि न साम्यम्। मणिमुक्तादिभिः विद्यालाभस्तु कदाचिदपि न सम्भवति, परन्तु विद्यया मणिमुक्तादीनां लाभः अनायाससाध्य एव। मणिमुक्तादीनान्तु रक्षणे तस्करादिभ्यो भयं, नाशे व्यये च दुःखं, महामूल्यविद्यारत्नस्य न नाशः सम्भवति, परन्तु

व्यये च वृद्धिमापद्यते। अपि च विद्या तु केवलं न ज्ञानं, विनयं यशश्च ददाति। विनयेन नरः स्नेहभाजनं जायते। यशसा चिरं जीवति च। विद्यासमो जगति कोऽपि बन्धुर्नास्ति। अतः बाल्यादेव विद्योपार्जनं श्रेयः।

प्रथमः पाठः ।

अस्ति कस्मिंश्चित् समुद्रोपकण्ठे महान् जम्बूपादपः सदाफलः। तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म। तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित् करालमुखो नाम मकरः समुद्रसलिलात् निष्क्रम्य सुकोमलबालुकासनाथे तीरोपान्ते न्यविशत। ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः, भोः! भवान् समभ्यागतोऽतिथिः। तद्भक्षयतु मया दत्तानि अमृततुल्यानि जम्बूफलानि।

उक्तञ्च,

अपूजितोऽतिथिर्यस्य गृहाद् याति विनिःश्वसन्।
गच्छन्ति विमुखास्तस्य पितृभिः सह देवताः॥

एवमुक्त्वा तस्मै जम्बूफलानि ददौ। सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वभवनम् अगात्। एवं नित्यमेव तौ वानरमकरौ जम्बूच्छायास्थितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः। सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि गृहं गत्वा स्वपत्न्यै प्रयच्छति। अथ अन्यतमे दिवसे तया स पृष्टः नाथ! क्व एवंविधानि अमृतकल्पानि फलानि प्राप्तानि? स आह, भद्रे! ममास्ति परमसुहृत् रक्तमुखो नाम वानरः। स प्रीतिपूर्वम् इमानि फलानि प्रयच्छति।

ततोऽसौ भार्य्यया सह सुहृत्समीपम् अगात्। मकरी फलानि तं ययाचे। वानरः स्मितं कृत्वा ताम् अवादीत्। किमिति फलानि आदातुम् इहागतोऽसि? अतोऽहं ब्रवीमि,

स्निग्धात् याच्ञा न कर्त्तव्या प्राणव्ययेऽपि पण्डितैः।
याच्ञालाभे हि बन्धुत्वं मानञ्चैव विनश्यति॥

योऽमित्रं कुरुते मित्रं वीर्य्याभ्यधिकमात्मनः।
स करोति न सन्देहः स्वयं हि विषभक्षणम्॥

तृतीयः पाठः।

अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः। तत्र हिरण्यगर्भो नाम राजहंसः प्रतिवसति स्म। स च सर्वैर्जलचरैः पक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्ये अभिषिक्तः। यतः,

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवतेह नौरिव॥

अपरञ्च,

प्रजां संरक्षति नृपः सा वर्द्धयति पार्थिवम्।
वर्द्धनाद्रक्षणं श्रेयस्तदभावे सदप्यसत्॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णकमलपर्य्यङ्के सुखासीनः परिवारपरिवृतः तिष्ठति। ततः कुतोऽपि देशात् आगत्य दीर्घमुखो नाम बकः प्रणम्य उपविष्टः। राजा उवाच, दीर्घमुख! देशान्तरात् आगतोऽसि वार्त्तां कथय। स ब्रूते, देव! अस्ति महती वार्त्ता। ताम् आख्यातुकामः

एव सत्वरम् आगतोऽहं, श्रूयताम् । अस्ति जम्बूद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णो नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति । तस्य अनुचरैः अहं दग्धारण्यमध्ये चरन् अवलोकितः पृष्टश्च । कः त्वं, कुतः समागतोऽसि ? ततो मया उक्तम् "अहं कर्पूरद्वीपस्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य अनुचरः । कौतुकात् देशान्तरं द्रष्टुम् आगतोऽस्मि ।" तत् श्रुत्वा पक्षिभिः उक्तं, "तव कीदृशो देशः, राजा कीदृशो वा ?" ततो मया उक्तम्, "आः किमेवम् उच्यते ? महदन्तरम् । यतः कर्पूरद्वीपः स्वर्गैकदेशः । राजा च द्वितीयः स्वर्गपतिः । कथं वर्णयितुं शक्यते ? अत्र मरुस्थले पतिता यूयं किं कुरुथ ? आगच्छत अस्मद्देशे । यतः,

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।
यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्य्यते ॥

अन्यच्च,

हीनसेवा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यो महदाश्रयः ।
पयोऽपि शौण्डिकीहस्ते वारुणीत्यभिधीयते ॥"

ततः मद्वचनम् आकर्ण्य पक्षिणः सकोपा बभूवुः । तथाचोक्तम्,

द्वितीयः पाठः ।

अस्ति कस्मिंश्चित् कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः । स कदाचित् दायादैः उद्वेजितः तस्मात् निष्क्रान्तः । अथ तेन चिन्तितम्, यत् कथं तेषां दायादानां मया प्रत्यपकारः कर्त्तव्यः । स एवं चिन्तयन् बिले प्रविशन्तं कृष्णसर्पम् अपश्यत् । तं दृष्ट्वा भूयोऽपि अचिन्तयत् । यत् एनं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानाम् उच्छेदं करिष्यामि । उक्तञ्च,

शत्रुमुन्मूलयेत् प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।
व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनैव कण्टकम् ॥

एवं स विभाव्य बिलद्वारं गत्वा तम् आहूतवान् । एहि एहि प्रियदर्शन ! एहि, तत् श्रुत्वा सर्पः चिन्तयामास । य एष माम् आह्वयति, स स्वजातीयो न भवति, यतो नैषा सर्पवाणी । अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके सङ्गतिः नास्ति । तदत्र एव दुर्गे स्थितः तावद् वेद्मि कोऽयं भविष्यति । उक्तञ्च,

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।
न तेन सङ्गतिं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥

कदाचित् कोऽपि मन्त्रवाद्यौषधचतुरो वा माम् आहूय बन्धने क्षिपति । अथवा कश्चित् पुरुषो वैरमाश्रित्य कस्यचिद् भक्षणार्थे माम् आह्वयति । आह च भोः ! को भवान् ? स आह अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिः, त्वत्-सकाशे मैत्र्यर्थम् अभ्यागतः । तत् श्रुत्वा सर्पः आह भोः ! अश्रद्धेयम् एतत् यत् तृणानां वह्निना सह सङ्गमः । उक्तञ्च,

यो यस्य जायते वध्यः स स्वप्नेऽपि कथञ्चन ।
न तत्समीपमभ्येति तत् किमेवं प्रजल्पसि ? ॥

गङ्गदत्त आह, भोः ! सत्यमेतत्, स्वभाववैरी त्वम् अस्माकम् । परं दायादपरिभवात् प्राप्तोऽहं ते सकाशम् । उक्तञ्च,

सर्वनाशे च सञ्जाते प्राणानामपि संशये ।
अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत् प्राणधनानि च ॥

अथ सर्पेण प्रोक्तः, भोः ! एहि त्वामहं सुखी-करोमि, किन्तु मया सह ते बन्धुत्वम् अग्रे कर्त्तव्यम् । स सस्मितम् आह,

"पयः पानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम्।
उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये॥

अन्यच्च,

विद्वानेवोपदेष्टव्यो नाविद्वांस्तु कदाचन।
वानरानुपदिश्याज्ञान् स्थानभ्रष्टा ययुः खगाः॥"

राजा उवाच। कथमेतत्? दीर्घमुखः कथयति। अस्ति नर्मदातीरे पर्वतोपत्यकायां विशालः शाल्मलीतरुः। तत्र निर्मितनीड़े पक्षिणः सुखेन वर्षासु अपि निवसन्ति। अथ नीलपटलैः इव जलधरपटलैः आवृते नभस्तले धारासारैः महती वृष्टिः बभूव। ततो वानरान् तरुतलेऽवस्थितान् शीतार्त्तान् कम्पमानान् अवलोक्य पक्षिभिः उक्तं भो भो वानराः! श्रूयताम्।

अस्माभिर्निर्मिता नीड़ाश्चञ्चुमात्राहृतैस्तृणैः।
हस्तपादादिसंयुक्ता यूयं किमवसीदत॥

अनन्तरं शान्ते पानीयवर्षे तैः वानरैः वृक्षम् आरुह्य सर्वे नीड़ा भग्नाः। तेषां पक्षिणाम् अण्डानि च अधःपातितानि। अतस्ते ऊचुः "विद्वानेवोपदेष्टव्य इत्यादि।" राजा उवाच,

ततः किमभूत्? दीर्घमुखः कथयति, ततः पक्षिभिः कोपादुक्तम्। "केन असौ राजहंसः कृतः राजा" ततो मया उपजातकोपेन उक्तम्, "अयं ते मयूरः केन राजा कृतः?" तत् श्रुत्वा ते पक्षिणो मां हन्तुम् उद्यताः, ततो मया अपि सुविक्रमो दर्शितः। राजा विहस्य आह,—

आत्मनश्च परेषाञ्च यः समीक्ष्य बलाबलम्।
अन्तरं नैव जानाति स तिरस्क्रियतेऽरिभिः॥

चतुर्थः पाठः।

अस्ति हस्तिनापुरे विलासो नाम रजकः। तस्य गर्दभोऽतिभारवहनात् दुर्बलो मुमूर्षुः अभवत्। ततः तेन रजकेन असौ व्याघ्रचर्मणा प्रच्छाद्य अरण्यसमीपे शस्यक्षेत्रे मोचितः। ततो दूरात् अवलोक्य व्याघ्रबुद्ध्या क्षेत्रपतयः पलायन्ते। अथ केनापि शस्यरक्षकेण धूसरकम्बलकृततनुत्राणेन धनुःकाण्डं सज्जीकृत्य अवनतकायेन एकान्ते स्थितम्। ततस्तञ्च दूरे दृष्ट्वा

गर्दभः, पुष्टाङ्गो गर्दभोऽयमिति मत्वा शब्दं कुर्वाणः तदभिमुखं धावितः । ततस्तेन शस्यरक्षकेण गर्दभोऽयमिति ज्ञात्वा लीलया एव व्यापादितः । अतोऽहं ब्रवीमि—

यः स्वभावो हि यस्य स्यात् तस्य स दुरतिक्रमः ।
श्वा यदि क्रियते राजा स किं नाश्नात्युपानहम् ॥

पञ्चमः पाठः ।

अस्ति श्रीपर्वतमध्ये ब्रह्मपुराख्यं नगरम् । तत्र शैलशिखरे घण्टाकर्णो नाम राक्षसः प्रतिवसति इति जनप्रवादः श्रूयते । एकदा घण्टाम् आदाय पलायमानः कश्चित् चौरो व्याघ्रेण व्यापादितः तत्पाणिपतिता घण्टा वानरैः प्राप्ता । ते वानराः तां घण्टाम् अनुक्षणं वादयन्ति । ततो नगरजनैः मनुष्यः खादितो दृष्टः प्रतिक्षणं घण्टारवश्च श्रूयते । अनन्तरं घण्टाकर्णः कुपितो मनुष्यान् खादति घण्टाञ्च वादयति, इति श्रुत्वा जनाः सर्वे नगरात्

पलायिताः। ततः करालाख्यया कामिन्या विमृष्य मर्कटा घण्टां वादयन्ति स्वयं विज्ञाय राजा विज्ञापितः। देव! यदि कियद्धनोपचयः क्रियते तदाहम् एनं घण्टाकर्णं साधयामि। ततो राज्ञा तुष्टेन तस्यै धनं दत्तम्। करालया कामिन्या च मण्डलं कृत्वा तत्र गणेशादिगौरवं दर्शयित्वा स्वयं वानरप्रियफलानि आदाय वनं प्रविश्य फलानि आस्तीर्णानि। ततो घण्टां परित्यज्य वानराः फलासक्ता बभूवुः। कामिनी च घण्टां गृहीत्वा नगरमागता सकललोकपूज्याऽभवत्। अतोऽहं ब्रवीमि—

विमृश्य सर्वकर्माणि कुरुते हि विचक्षणः।
विमृश्यकारी सर्वत्र प्राप्नुयादात्मगौरवम्॥

षष्ठः पाठः।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे मिथिलारोप्यं नाम नगरम्। तस्य समीपस्थः अनेकशाखा-सनाथः अतिघनतरपत्रच्छन्नो न्यग्रोधपादपोऽस्ति। तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजः अनेककाक-परिवारः प्रतिवसति स्म। स तत्र विहितदुर्ग-रचनः सपरिजनः कालं नयति स्म। तथा अन्यः अरिमर्दनो नाम उलूकराजः असंख्यो-लूकपरिवारो गिरिगुहादुर्गाश्रयः प्रतिवसति स्म। स च रात्रौ अभ्येत्य सदा एव तस्य न्यग्रो-धस्य समन्तात् परिभ्रमति। अथ उलूकराजः पूर्व-विरोधवशात् यं कञ्चित् वायसं समासादयति, तं व्यापाद्य गच्छति। एवं नित्याभिगमनात् शनैः शनैः तत् न्यग्रोधपादपदुर्गं तेन समन्तात् निर्वायसं कृतम् अथवा भवति एवम्।

उक्तञ्च यतः,

य उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रसरन्तं यदृच्छया।
रोगञ्चालस्यसंयुक्तः स शनैस्तेन हन्यते॥
जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिञ्च प्रशमं नयेत्।
अतिपुष्टाङ्गयुक्तोऽपि स पश्चात्तेन हन्यते॥

अथ अन्येद्युः स वायसराजः सर्वान् वायस-सचिवान् आहूय प्रोवाच। "भोः! उल्कटः तावत् अस्माकं शत्रुः उद्यमसम्पन्नश्च कालवशात् नित्यमेव निशागमे समेत्य अस्मत्पक्षकदनं करोति। तत् कथमस्य प्रतिविधानम्? वयं तावद् रात्रौ न पश्यामः। न च तस्य दिवा दुर्गं विजानीमः येन गत्वा प्रहरामः। तत् अत्र विषये किं युज्यते, सन्धिविग्रहयानासन-संश्रयद्वैधीभावानाम् एकतमस्य क्रियमाणस्य :। तद्विचार्य्य शीघ्रं कथयन्तु भवन्तः।" अथ ते प्रोचुः। युक्तम् अभिहितं देवेन यत् एष प्रश्न कृतः। उक्तञ्च,

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति।
निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति॥
वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति सौहृदम्?॥

सप्तमः पाठः।

अस्ति मगधदेशे फुल्लोत्पलाभिधानं सरः। तत्र चिरात् सङ्कटविकटनामानौ हंसौ निवसतः। तयोर्मित्रं कम्बुग्रीवनामा कूर्मः प्रतिवसति। अथ एकदा धीवरैः आगत्य तत्रोक्तम्। तदत्र अस्माभिः अद्योषित्वा प्रातर्मत्स्यकूर्मादयो व्यापादयितव्याः। तदाकर्ण्य कूर्मो हंसौ आह, सुहृदौ! श्रुतोऽयं धीवरालापः? अधुना किं मया कर्त्तव्यम्? हंसौ आहतुः ज्ञायतां तावत् पश्चात् यदुचितं तत् कर्त्तव्यम्। कूर्मो ब्रूते मा एवम्, यतो दृष्टव्यतिकरोऽहमत्र। तौ आहतुः, कथमेतत्? कूर्मः कथयति। पुरा एतस्मिन् एव सरसि एवंविधेषु एव धीवरेषु उपस्थितेषु मत्स्यत्रयेण आलोचितम्। तत्र अनागतविधाता नाम एको मत्स्यः तेनोक्तम्। अहं तावत् जलाशयान्तरं गच्छामि इत्युक्त्वा स ह्रदान्तरं गतः। अपरेण प्रत्युत्पन्नमतिनाम्ना मत्स्येन अभिहितम्। भविष्यदर्थे प्रमाणाभावात् कुत्र मया गन्तव्यम्। तदुत्पन्ने कार्य्ये यथाकार्य्यम् अनुष्ठेयम्। यद्भविष्यः पृच्छति

कथमेतत्? पितृपितामहप्रभृतिभिः उपभुक्त-मेतत् सरः नाऽहं त्यजामि। यद्भविष्यति तद् भविष्यत्येव नियतिर्लङ्घयितुं न शक्या। एवमुक्त्वा दैवपरतन्त्र एव स्थितः।

अत्रान्तरे प्रातर्जालेन बद्धः प्रत्युत्पन्नमतिः मृतवदात्मानं सन्दर्श्य स्थितः। ततो जालात् अपसारितः स्थलादुत्प्लुत्य गम्भीरं नीरं प्रविष्टः। यद्भविष्यश्च धीवरैः प्राप्तो व्यापादितः। अतोऽहं ब्रवीमि, यथाहमन्यद्ध्रदं प्राप्नोमि तदद्य विधीयताम्। हंसौ आहतुः, जलाशयान्तरे प्राप्ते तव कुशलम्, स्थले गच्छतः तव को विधिः। कूर्मो ब्रूते, यथाहं भवद्भ्यां सह आकाशवर्त्मना यामि स उपायो विधीयताम्। हंसौ ब्रूतः कथमुपायः सम्भवति। कूर्मो वदति युवाभ्यां चञ्चुधृतं काष्ठमेकं मया मुखेन अवलम्बितव्यम्। अतो भवतोः पक्षबलेन मयापि सुखेन गन्तव्यम्। हंसौ ब्रूतः सम्भवत्येव उपायः अस्तु एवम्।

पक्षहीनः सदादुःखं लभते सबलो जनः।
तरोरधो हरिः शेते वायसोऽश्नाति तत्फलम्॥

—

अष्टमः पाठः।

अस्ति कस्यचित् महीपतेः कस्मिंश्चित् स्थाने मनोरमं शयनस्थानम्। तत्र शुक्लतर-पटयुगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी नाम श्वेता यूका प्रतिवसति स्म। सा च तस्य महीपतेः रक्तम् आस्वादयन्ती सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति। अन्येद्युश्च तत्र शयने क्वचिद् भ्राम्यन् अग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः। अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच, भो अग्नि-मुख! कुतः त्वमत्र अनुचितस्थाने समायातः, तत् यावत् न कश्चित् वेत्ति तावत् शीघ्रं गम्यतामिति। स आह, भगवति! गृहागतस्य असाधोरपि न एतत् युज्यते वक्तुम्। उक्तञ्च,

एह्यागच्छ समाश्वसासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्त्ता अतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात्।
एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्त्तैः लघुःस्वर्गदः॥

अपरं मया अनेकमानुषाणाम् अनेक-विधानि रुधिराणि आस्वादितानि आहार-

दोषात् कटुतिक्तकषायाम्लरसास्वादनानि च, मया कदाचित् मधुररक्तं न समास्वादितम्। तत् यदि त्वं प्रसादं करोषि, तदा अस्य नृपतेः विविध-व्यञ्जनान्नपान-चोष्यलेह्यस्वाद्वाहारवशात् यत् मिष्टं रक्तं सञ्जातम्, तदास्वादनेन सौख्यं सम्पादयामि जिह्वया इति। उक्तञ्च,

यदसत्यं वदेत् मर्त्यो यद्वासेव्यञ्च सेवते।
यद्गच्छति विदेशञ्च तत्सर्वमुदरार्थतः॥

तन्मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेन त्वत्सकाशात् भोजनम् अर्थनीयम्। तन्न त्वया एकाकिन्या अस्य भूपते रक्तभोजनं कर्त्तुं युज्यते। तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिणी आह, भो मत्कुण! अहम् अस्य नृपतेः निद्रावशं गतस्य रक्तमास्वादयामि, पुनः त्वम् अग्निमुखः चपलश्च, तद् यदि मया सह रक्तपानं करोषि तत्तिष्ठ। पश्चात् अभीष्ट-तरं रक्तम् आस्वादय। सोऽब्रवीत्, भगवति! एवं करिष्यामि, यावत् त्वं न आस्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं, तावत् मम देवगुरुकृतः शपथः स्यात् यदि तत् आस्वादयामि। एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छयनम् आसाद्य

प्रसुप्तः । अथ असौ मत्कुणो जिह्वालौल्यात् उत्कृष्टरक्तपानौत्सुक्याच्च जाग्रतमपि तं महीपतिम् अदशत् । अथवा साध्विदमुच्यते,

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्त्तुमन्यथा ।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥
यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः ।
न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्त्तुमन्यथा ॥

अथ असौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणादेव उत्थितः । अहो ! ज्ञायताम् अत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो यूका वा, नूनं तिष्ठति येन अहं दष्ट इति । अथ ये कञ्चुकिनः तत्र स्थिताः ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षां चक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणः चापल्यात् खट्वान्तं प्रविष्टः सा मन्दविसर्पिणी अपि वस्त्रसन्ध्यन्तर्गता तैः दृष्टा व्यापादिता च ।

मिष्टालापेन सन्तुष्टः मैत्रं न कुरुते सुधीः ।
अज्ञातहृदये तत्तु मरणाय प्रकल्पते ॥

———

नवमः पाठः।

कस्मिंश्चित् समुद्रतीरैकदेशे टिट्टिभदम्पती प्रतिवसतः स्म। ततो गच्छति काले समयम् आसाद्य टिट्टिभी गर्भम् आधत्त। अथ आसन्नप्रसवा सती सा टिट्टिभम् ऊचे। भोः कान्त! मम प्रसवसमयो वर्त्तते तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं स्थानं, येन तत्र अहम् अण्डकविमोक्षणं करोमि। टिट्टिभ आह, भद्रे! रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः। तदत्र एव प्रसवः कार्य्यः। सा प्राह, अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चरति। सा मत्तगजेन्द्रान् अपि समाकर्षयति। तद्दूरम् अन्यत्र किञ्चित् स्थानम् अन्विष्यताम्। तत् श्रुत्वा विहस्य टिट्टिभः प्राह, भद्रे! न युक्तमुक्तं भवत्या, का शक्तिः समुद्रस्य यो मम दूषयिष्यति प्रसूतिम्? किं न श्रुतं भवत्या?

बद्धाम्बरचरमार्गं व्यपगतधूमं सदा महद्भयदम्।
मन्दमतिः कः प्रविशति हुताशनं स्वेच्छया मनुजः?

तत् श्रुत्वा समुद्रः चिन्तयामास, अहो! गर्वः पक्षिकीटस्य अस्य। अथवा साध्विदमुच्यते।
उत्क्षिप्य टिट्टिभः पादावास्ते भङ्गभयाद्दिवः।

स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ॥

तत् मया अस्य प्रमाणं कूतूहलादपि द्रष्टव्यम्। किं मम एषोऽण्डापहारे कृते करिष्यति, इति चिन्तयित्वा स्थितः। अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायां टिट्टिभ्याः समुद्रो वेलाव्याजेन अण्डानि अपजहार। अथ आयाता सा टिट्टिभी प्रसवस्थानं शून्यम् अवलोक्य प्रलपन्ती टिट्टिभम् ऊचे, भो मूर्ख! कथितम् आसीत् मया ते यत्समुद्रवेलया अण्डानां विनाशो भविष्यति, तद् दूरतरं व्रजावः परं मूढतया अहङ्कारमाश्रित्य मम वचनं न करोषि।

टिट्टिभ आह, भद्रे! एवं भवतु, सुहृद्वर्गसमुदायेन समुद्रं शोषयिष्यामि इति निश्चित्य वकसारसमयूरादीन् समाहूय प्रोवाच, भोः! पराभूतोऽहं समुद्रेण अण्डकापहारकेण तच्चिन्त्यताम् अस्य शोषणोपायः। ते संमन्त्र्य प्रोचुः, अशक्ता वयं समुद्रशोषणे, तत् किं वृथाप्रयासेन? उक्तञ्च।

अबलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः।
युद्धार्थं स निवर्त्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा॥

दशमः पाठः ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः । तस्य चतुरक-क्रव्यमुखनामानौ शृगाल-वृकौ भृत्यभूतौ सदैवानुगतौ तत्रैव वने प्रति-वसतः। अथ अन्यदिने सिंहेन कदाचित् आसन्न-प्रसवा प्रसववेदनया स्वयूथाद् भ्रष्टोपविष्टा उष्ट्री कस्मिंश्चित् वनगहने समासादिता। अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फोटयति तावज्जीवन् लघु-दासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः। सिंहोऽपि दासेरक्याः पिशितेन सपरिवारः परां तृप्तिम् उपागतः परं स्नेहात् बालदासेरकं त्यक्तं गृहमानीय इदम् उवाच, भद्र ! न तेऽस्ति मृत्योर्भयं मत्तो न अन्यस्मादपि । ततः स्वेच्छया अत्र वने भ्राम्यतु इति। यतस्ते शङ्कुसदृशौ कर्णौ ततः शङ्कुकर्णो नाम भविष्यति। एवमनुष्ठिते चत्वा-रोऽपि ते एकस्थाने विहारिणः परस्परम् अनेक-प्रकारगोष्ठीसुखम् अनुभवन्तः तिष्ठन्ति। शङ्कु-कर्णोऽपि यौवनपदवीम् आरूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति। अथ कदाचित् वज्रदंष्ट्रस्य केनचित् वन्येन मत्तगजेन सह युद्धम् अभवत्।

तेन मदवीर्य्यात् स दन्तप्रहारैः तथा चतशरीरो विहितो यथा प्रचलितुं न शक्नोति। तदा क्षुत्क्षामकण्ठः तान् प्रोवाच, भोः! अन्विष्यतां किञ्चित् सत्वं येन अहमेवं स्थितोऽपि तं व्यापाद्य आत्मनो युष्माकञ्च क्षुत्प्रणाशं करोमि। तच्छ्रुत्वा ते त्रयोऽपि वने सन्ध्याकालं यावद्-भ्रान्ताः परं न किञ्चित् सत्वम् आसादितम्। अथ चतुरकः चिन्तयामास, यदि शङ्कुकर्णोऽयं व्यापाद्यते ततः सर्वेषां कतिचित् दिनानि तृप्तिर्भवति परं नैनं स्वामी मित्रत्वात् आश्रय-समाश्रितत्वाच्च विनाशयिष्यति। अथवा बुद्धि-प्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्यति। उक्तञ्च,

अबध्यं चाथवागम्यमकृत्यं नास्ति किञ्चन।
लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत्॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णम् इदमाह। भोः शङ्कु-कर्ण! स्वामी तावत् पथ्यं विना क्षुधया परिपीड्यते। स्वाम्यभावात् अस्माकमपि ध्रुवं विनाश एव। ततो वाक्यं किञ्चित् स्वाम्यर्थे वदिष्यामि तत् श्रूयताम्। शङ्कुकर्ण आह,

भोः! शीघ्रं निवेद्यतां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं करोमि। अपरं स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं कृतं भविष्यति। अथ चतुरक आह, भो भद्र! आत्मशरीरं द्विगुणलाभेन स्वामिने प्रयच्छ, येन ते द्विगुणं शरीरं भविष्यति, स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति। तत् आकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह, भद्र! यदि एवं तत् मदीयप्रयोजनम् एतदुच्यताम्। स्वाम्यर्थः क्रियतामिति, परमत्र धर्मः प्रतिभूरिति ते विचिन्त्य सर्वे सिंहसकाशम् आजग्मुः। तत्र चतुरक आह, देव! न किञ्चित्सत्त्वं प्राप्तम्। भगवान् आदित्योऽपि अस्तं गतः। तद्यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रयच्छति ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुवा। सिंह आह, भोः! यदि एवं तत्सुन्दरतरम्। व्यवहारस्य अस्य धर्मः प्रतिभूः क्रियतामिति। अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपागतः। अथ वज्रदंष्ट्रः चतुरकमाह, भोः चतुरक! यावदहं नदीं गत्वा स्नानदेवतार्चनविधिं कृत्वा आग-

च्छामि, तावत् त्वया अत्र अप्रमत्तेन भाव्यमिति उक्त्वा नद्यां गतः, अथ तस्मिन् गते चतुरकः चिन्तयामास। कथं मम एकाकिनो भोज्योऽयम् उष्ट्रो भविष्यतीति विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह, भोः क्रव्यमुख! क्षुधालुर्भवान्, तद् यावदसौ स्वामी न आगच्छति तावत् त्वमस्य उष्ट्रस्य मांसं भक्षय। अहं त्वां स्वामिनो निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि। सोऽपि तच्छ्रुत्वा यावत् किञ्चित् मांसम् आस्वादयति तावत् चतुरकेण उक्तम्, भोः क्रव्यमुख! समागच्छति स्वामी; तत् त्यक्त्वा एनं दूरे तिष्ठ, येन अस्य भक्षणं न विकल्पयति। तथा अनुष्ठिते सिंहः समायातो यावत् उष्ट्रं पश्यति तावत् रिक्तीकृतहृदयो दासेरकः। ततः भ्रूकुटिं कृत्वा परुषतरमाह, अहो! केन एष उष्ट्र उच्छिष्टतां नीतो येन तमपि व्यापादयामि। एवमभिहिते क्रव्यमुखः चतुरकमुखम् अवलोकयति, किल तत् वद किञ्चिद् येन मम शान्तिर्भवति। अथ चतुरको विहस्य उवाच, भोः! माम् अनादृत्य पिशितं भक्षयित्वा अधुना मन्मुखम् अवलोक-

यसि। तदास्वादय अस्य दुर्नयतरोः फलम् इति। तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो प्राणनाशभयाद् दूरदेशं गतः। एतस्मिन् अन्तरे तेन मार्गेण दासेरकसार्थो भाराक्रान्तः समायातः। तस्य अग्रेसरस्य उष्ट्रस्य कण्ठे महती घण्टा बद्धा। तस्याः शब्दं दूरतोऽपि आकर्ण्य सिंहो जम्बूकम् आह, भद्र! ज्ञायतां किमेष रौद्रः शब्दः श्रूयतेऽश्रुतपूर्वः। तच्छ्रुत्वा चतुरकः किञ्चित् वनान्तरं गत्वा सत्वरम् अभ्युपेत्य प्रोवाच, स्वामिन्! गम्यतां गम्यतां यदि शक्नोषि गन्तुम्। सोऽब्रवीत्, भद्र! किमेवं मां व्याकुलयसि। तत् कथय किमेतदिति, चतुरक आह, स्वामिन्! एष धर्मराजः तवोपरि कुपितः, यदनेन अकाले दासेरकोऽयं मदीयो व्यापादितः तत्सहस्रगुणम् उष्ट्रमस्य सकाशाद् ग्रहीष्यामि इति निश्चित्य वृहन्मानम् आदाय अग्रेसरस्य उष्ट्रस्य ग्रीवायां घण्टां बद्ध्वा बध्यदासेरकसङ्घानपि पितृपितामहान् आदाय वैरनिर्य्यातनार्थम् आयात एव। सिंहोऽपि तत् श्रुत्वा सर्वतो दूरादेव अवलोक्य मृतमुष्ट्रं परित्यज्य प्राणभयात् प्रनष्टः। चतु-

रक्षोऽपि शनैः शनैः तस्य उष्ट्रस्य मांसं भक्षयामास।

सर्वं कर्म सुसंसाध्यं चातुर्य्यं विद्यते यदि।
बलीयानपि चातुर्य्याद्धीनः सीदति भूतले॥

एकादशः पाठः।

केचन वकाः प्रतिदिनं शस्यभक्षणार्थं कस्यचित् कृषकस्य क्षेत्रं व्रजन्ति स्म। तदवलोक्य एकदा स कृषकः तान् वकान् धर्त्तुकामः क्षेत्रोपरि जालं विस्तारयामास। यदा स जालपर्य्यवेक्षणार्थं गतस्तदा तत्र एकेन सारसेन सह तान् वकान् जालपतितान् ददर्श। सारसः कृषकमवलोक्य भीतभीतोऽवदत् "भ्रातः कृषक! नाहं वकः। मया ते शस्यं न खादितं, मां त्यज। त्वं विचार्य्य पश्य अत्र नास्ति कोऽपि ममापराधः। भुवि यावन्तः पक्षिणो विद्यन्ते तेष्वहम् एव धर्मपरायणः। मया कदापि कस्याप्यपकारो न कृतः। अतिस्थविरयोः पित्रोः सम्माननां, सेवा, नानास्थानेषु परिभ्रम्य गुरूणां परिपोषणं च मया सर्वदा विधीयते"। एतदाकर्ण्य कृषको-

ऽवदत् शृणु रे सारस ! त्वया यदुक्तं तत् सत्यमेव। परन्तु ये मम शस्यापकारिणः तेषां संसर्गतः निरपराधस्यापि तव दण्डः अवश्यम्भावनीयः।

असत्सङ्गाद्धि साधूनां भवन्ति विपदोऽनिशम्।
तस्मादसाधुसंसर्गं दूरतः परिवर्जयेत्॥

द्वादशः पाठः।

आसीत् पुरा चन्द्रवती नाम नगरी। तत्र सकलभूपाललतामभूतः कश्चिदवनिपतिः प्रतिवसति स्म। कदाचित् स सुमतिशर्माणं मन्त्रिणम् अवलोक्य जगाद, भो मन्त्रिन्! हस्ते किमास्ते तव? तेन धार्मिकप्रवरेण मन्त्रिणोक्तं छुरिकेयमिति, राजाह किं छुरिका? मह्यं देहि प्रेक्षे। "अतीव तीक्ष्णास्त्रमेतत् सावधानेन भवितव्यं भवता" इत्युक्त्वा मन्त्री तदस्त्रं तस्मै दत्तवान्।

यदा राजा तदादाय निरीक्षाञ्चक्रे तदा तद्धस्तात् स्खलितं सत् स्वस्यैव सव्यचरणस्य अङ्गुष्ठोपरि सहसा संपत्य शोणितधारामपातयत्। राजा तु कातरस्वरेणावोचत्, भो मन्त्रिवर!

किमिति अतीव यन्त्रणा जायते ; मन्त्री तु तत्-क्षणमेव सजलचेलखण्डेन सशोणितम् अङ्गुष्ठं संवेष्ट्य तस्मात् शोणितधारां निवार्य्य चाप्यकथ-यत्, भो राजन् ! ईश्वरेच्छया यत् घटते तन्म-ङ्गलाय इति। क्रुद्धेन नृपेण अभाणि, रे मूढ़ ! मां न जानासि ? ममाङ्गुलिच्छेदनजनितः शोणित-पातः त्वां सुखाकरोति ? नोचेत् मङ्गलाय इति कथं वदसि ? अस्य समुचितदण्डं तव विधास्यामि इति। मन्त्रिणोक्तम् ईश्वरेच्छया घटेत चेत् तदपि मङ्गलाय। राजाह भवतु तावत् दर्शयिष्यामि।

ततः पञ्चषेषु दिनेषु गतेषु कदाचित् यथार्थ-वादिनि अमात्ये अवैधदण्डं विधित्सुः राजा धार्मिकप्रवरेण बुद्धिमता सुमतिवर्मणा मन्त्रि-श्रेष्ठेन धानुष्कपदातिभिश्च सार्द्धं मृगयां कर्त्तुं काननमगमत्। ततो राजमन्त्रिणौ अयं मृगः, अयं वराह, इतो याति, इहागच्छति, जहि जहि, इत्यादि निगदितवन्तौ, रथेण स्वसैन्यानि द्रव-यन्तौ वनाद्वनान्तरम् आंहिषाताम्॥

राज्ञा तु एतावन्तं कालं यथार्थवादिनोऽमा-त्यस्य अवैधदण्डविधाने कोऽप्युपायो नावलोकितः।

ततो राजा तस्मिन् एकं कूपं दृष्ट्वा अमात्यं जगाद, भो मन्त्रिन्! अहं पिपासार्त्तोऽस्मि, अस्मात् कूपात् किञ्चित् जलमुत्तोल्य दीयताम्। मन्त्री यदा कूप-सन्निधिं गत्वा शिरोवेष्टनवस्त्रप्रान्तेन जलमुत्तो-लयति, तदैव राजा सहसा तं कूपेऽपातयत्, अकथयच्च, इदानीम् ईश्वरेच्छया यत् घटते तन्मङ्गलाय इत्यस्य फलम् अनुभवेति, मन्त्री पतितोऽपि पुनस्तदेवापठत्।

मन्त्रिणं कूपे पातयित्वा काननान्तरं गच्छन् "किं कृतं मया दुष्कृतकारिणा", इत्थं नर-हत्याजनितपापचिन्तया व्याकुलचेता राजा इत-स्ततश्च वंभ्रम्यमाणः सन् किञ्चित् महारण्य-मगमत्। अस्मिन्नेवावसरे "मातः! कालि! मङ्गलमयि! विजयतां विजयतां" इत्यादिकल-कलान् कुर्वन्तः केचन दस्यवः तं बलादधा-रयन्; स च राजा उपायान्तरमनवलोक्य तान् प्रसादयितुं धनप्रलोभनेन नम्री-भावेन च अतितरां विनिनाय। तैः श्रुत्वापि तन्न श्रुतं, परन्तु ते पारुष्यवचनमवोचन्, रे मूढ़! किं त्वां परित्यज्य वयं रिक्तहस्तेन

गमिष्यामः ? किमाश्चर्य्यमेतत् यदि भाग्यवशात् एकं नरवलिं लभेमहि तर्हि किम् अस्माकमीश्वरीं कालीं तेन असमभ्यर्च्य त्वां परित्यजामः ? अद्य तु नरपशोस्तव शोणितेन त्वां तर्पयिष्यामः। एवञ्च सति तव जन्मसाफल्यं भविष्यति। रे दुर्वुद्धे! आयाहि अस्माभिः साकं नोचेत् प्रहारेणास्थिभेदं करिष्यामः।

राजा तेषाम् एवं वचनं शृण्वन् अतीव विभेति स्म ; ते तु दस्यवः तं राजानं देवीसन्निधिमानीय स्नापयित्वा रक्तमाल्यवस्त्रादिना अलङ्कृत्य च उत्ससृजुः ननन्दुश्च। स च तस्मिन्नेवावसरे प्रतिक्षणं यमयातनामनुभवन् चक्रन्द, क्रन्दनन्तु केनापि श्रुतमपि तन्न श्रुतं, परन्तु ते दस्यवः सहर्षं यूपाभ्यन्तरगतं तं चक्रुः ; तेषां कश्चित् निशितखड्गमुद्यम्य तच्छेदनाय तस्थौ। एतस्मिन्नन्तरे पलितोत्तमाङ्गः कश्चित् दस्युप्रवरः प्राह, भोऽसमीक्ष्यकारिणः! किं परीक्षितोऽयं नरः ? वलिप्रदानायोग्ये खलु एतस्मिन् मङ्गलन्तु सुदूरमास्तां परन्तु अनिष्टमापतिष्यति ; एवमाकर्ण्य ते यूपान्निष्क्राम्य तस्य सर्वावयवान्

अवलोक्य च युगपदेव प्रोचुः, अस्य सव्यपादाङ्गुष्ठं चेलखण्डवेष्टितं दृश्यते, किमिति, पश्य पश्येति। तस्य सव्यपादाङ्गुष्ठं चेलखण्डबन्धनादुन्मोच्य सर्वे "क्षतं क्षतम्" इति युगपदेवावोचन्; दस्युप्रवरस्त्ववोचत् "इह मङ्गलमये स्थाने अस्य स्थापनेनाप्यनिष्टाशङ्का, किमुत बलिप्रदानेन? भो भोः! मुच्यतां मुच्यतामेष दुर्लक्षणाक्रान्तः; अपरश्चानुसन्धीयतां।"

तदा ते तदाकर्ण्य तं राजानं तस्मात् वहिश्चक्रुः। राजा तु पुनर्जीवनमायातमिति मन्यमानः सन् मन्त्रिवचनं स्मृत्वा व्यचिन्तयत्, यथार्थवादिना मन्त्रिप्रवरेण सत्यमुक्तम्; ईश्वरेच्छया यत् घटते तन्मङ्गलाय इति। ईश्वरेच्छयैव मम क्षतं सञ्जातं, क्षतन्तु मङ्गलाय अभवत्; अक्षतश्चेदहम् अवश्यमेव बलिदानार्होऽभवमिति। ततः हा मङ्गलमय जगदीश्वर! अनपराधिनं सत्यवादिनं मन्त्रिणं छलेन निघ्नतः "मम का गतिर्भवेत्"? "क्व गच्छामि"? इत्येवं विललाप। भवतु तावत् तत्कूपसन्निधिं अनुसन्धाय गच्छामि; इत्युक्त्वा राजा कूपसन्निधिं

ययौ। तत्र गत्वा, "भो मन्त्रिन्! दर्शनं देहि, अपराधिनं मां क्षमस्व, मन्त्रिघातिनं मां भगवान् कस्मिन्निरये पातयिष्यति तन्न जाने।" एवं विलपन्तं राजानं मन्त्री कूपमध्यादवोचत्, राजन्! मा विलपः, अहमीश्वरेच्छया नाम्रिये, अल्पजलोऽयं कूप इति। राजा सहर्षं प्रक्षिप्तशिरोवेष्टनवस्त्रेण तमुत्तारयत्, दस्युभिः स्वस्य आक्रमणात् परित्यागपर्य्यन्तं सर्व्ववृत्तान्तम् अश्रावयच्च। मन्त्री तस्मात् सर्व्ववृत्तान्तमाकर्ण्य अब्रवीत्, भो महाराज! कृपानिधे! भवता यदि कूपे नापातयिष्यत् तर्हि ते सत्रणं त्वामपहाय निर्व्रणं मां निशितखड्गधारामुखेऽपातयिष्यन्; परन्तु भवता मम प्राणरक्षा कृता, अतोऽहं ब्रवीमि ईश्वरेच्छया यद्घटते तन्मङ्गलाय इति। राजा सलज्जं सविनयं च मन्त्रिणं प्रोवाच, मन्त्रिवर! मामां लज्जय, एषः वृत्तान्तश्च कुत्रापि नैव वाच्यः, भवत्समीपे नितरामहं लज्जितोऽस्मि। अद्य तु सम्यगवगतं मङ्गलमयस्य जगदीश्वरस्य कृपया समुद्भूता सर्व्वैव घटना मङ्गलमयीति॥

दैवं कार्य्यं सदा विज्ञैः ज्ञेयं श्रेयस्करं भुवि ।
संशयो नैव कर्त्तव्यः प्राणिनां कुशले हि तत् ॥

त्रयोदशः पाठः ।

अस्ति रत्नवती नाम नगरी । तत्र प्रियस्वदेशः चन्द्र इव लोचनसुभगकान्तिः चन्द्रदेवाख्यः कश्चित् नरपतिः प्रतिवसति स्म । तदा तादृशः कोऽपि स्वाधीनमनाः भूपतिः भुवि प्रायेण नासीत् । स हि तात्कालिकस्य तेजोऽतिक्रान्त-तपनमण्डलस्य तपनदेवस्य राज्ञः अधीनतामसह-मानः परिवारवर्गपरिवृतः दृषद्बन्धुरं पार्वत्यप्रदेश-महर्निशं चंक्रमित्वा आरण्यकैः फलमूला-दिभिः कथमपि स्वजीवनमरक्षत् । तदीयः कनी-यान् सोदरः नक्षत्रदेवः, केनापि एकेनांशेन सर्वप्रशंसितचरित्रस्य ज्यायसः चन्द्रदेवस्य सदृशी-भवितुं नाभूत् । परन्तु नितरामुद्धतस्वभावः एवासीत् । कदाचित् अल्पमेव हेतुं लघीकृत्य अग्रजेन सार्द्धं विवदन् तस्मै महान्तं क्लेशं प्रदातुं विपक्षस्य तपनदेवस्य शरणमाप स नक्षत्रदेवः ।

दुरवस्थामापन्नः चन्द्रदेवः स्वराज्यात् पलायितः पार्वत्यप्रदेशं भ्रमिष्यति, वार्त्तामेतां विदित्वा तपनदेवः तं रोद्धुं त्वरितं कैश्चित् योद्धृभिः सह चन्द्रदेवस्यैव भ्रातरं प्राहिणोत्। सोऽपि उपयुक्तं वैरनिर्यातनावकाशमुत्प्रेक्षमाणः तैः सह द्रुतपदमग्रजस्याभिमुखं प्रतस्थे। प्राप्य च ज्येष्ठोषितं स्थानम्, आश्रितपादपच्छायं विश्रान्तनिद्रितं विशाले ललाटपट्टके निन्दितमुक्ताफलाः स्थूलाः स्वेदकणिकाः विभ्रतमग्रजमपश्यत्।

अस्मिन् क्षणे आयासमन्तरेणैवाग्रजस्यानिष्टमुत्पादयितुं समर्थोऽपि नक्षत्रदेवः प्राप्तहर्षान् वेगादायतः समभिव्याहारिणः सैनिकान् प्रेक्ष्य तारस्वरेणैवं वक्तुमुपाक्रमत। "अरे रे सैनिकाः! मैवं स्वमनसि कुरुत यत् निःसहायमेनं बद्धा प्रभुसकाशात् पर्य्याप्तं पारितोषिकं लप्स्यामः इति। भोः! मामेव सुप्तस्य अस्य सहायस्थाने गणयत"।

योद्धारस्ते एवं श्रुत्वा असिं निष्क्राम्य चन्द्रदेवं विहाय नक्षत्रदेवमाचक्रमुः। चिरम् अस्यसि युद्धं प्रवृत्तमासीत्। किन्तु नक्षत्रदेवः स्वविक्रमेण

सर्वानेव तान् एकशः जघान। ततः रुधिर-विच्छुरितकलेवरः ज्येष्ठभ्रातुः पदोपान्तभूमौ अव-तस्थौ। सुप्तोत्थितः चन्द्रदेवः सहसा तथावस्थं कनीयांसं विलोक्य चिन्तितवान् "अहो! मम पुत्रकलत्रादिकं हत्वा मद्विनाशायैव समुपस्थितो-ऽयं, तत् न कालं प्रतीक्षे" इति। एवं विचिन्त्य उक्तम्, "नक्षत्र! आगच्छ, देहि मह्यं प्रति-शोधम्"। नक्षत्रस्तु एतावन्तं कालं लुप्तसंज्ञः अतिष्ठत्। ज्येष्ठस्य वचांसि श्रुत्वा लब्धज्ञानः छिन्नकबन्धान् शवान् प्रदर्श्यावादीत्। "आर्य्य! आर्य्य! अयमेव मे प्रतिशोधः।"

वाष्पसंरुद्धकण्ठः चन्द्रदेवस्तु तदैव कनीयां-समालिलिङ्ग। तदीयपूताश्रुभिः नक्षत्रस्य कलङ्कः विधूतोऽभूत्। नक्षत्रदेवो भूयः अग्रजस्य स्नेहमवाप्तः सन् परमसानन्दमनुबभूव।

उपकारैर्यथा वश्याः जायन्ते शत्रवो भुवि।
प्रभूतैरपकारैस्तु न तथा स्युः कदाचन॥

चतुर्दशः पाठः।

आसीत् कर्मपुरसंज्ञके नगरे प्रच्छन्नभाग्य-नामधेयः कश्चित् ब्राह्मणकुमारः। बाल्ये वयसि विद्यार्जनपराङ्मुखः सः यौवनसीमानमधि-रूढ़ः सांसारिककष्टं सोढुमक्षमः सन् तवस्थे-नैव केनचित् दुष्टबुद्धिनाम्ना चौरेण संमिलितः अपहरणविद्यानुशीलनेनैव कञ्चित्कालमनै-षीत्। अथवा उदरार्थतः कामन्यां वृत्ति-मवलम्बेत वराकः? अनया प्रक्रियया सुख-मलभमानः कदाचित् दुष्टबुद्धिना सह धनवतः कस्यचित् वेश्मनि स्वविद्यायाः परिचयं प्रदातुं ग्रामान्तरं प्रस्थितः।

अथ चलन्तौ तौ पथि श्वभ्ररचनानियुक्तान् कांश्चित् बालकान् प्रेक्ष्य समं प्रोचतुः। भो बालकाः! न युक्तमेवं क्रीड़ितुम्; यदि कश्चित् गर्त्तेऽस्मिन् निपतेत् तर्हि सः विकलाङ्गो भूत्वा सुचिरं क्लेशमनुभविष्यति। निशम्यैतद् वचः क्रीड़तां तेषामेको जगाद। राजपथं सन्त्यज्य यदि कश्चित् कुमार्गगामी स्यात्तर्हि तत्पतने को नाम दोषः इति।

अनेनैव वचसा प्रतिहतान्तःकरणः, "अये! कथियं विशेषेण मामेव लक्षीकरोति। कुमार्गं प्रधावितस्य मम एतादृशी महती क्लेशपरम्परा। एतेन गुरोरनुशासनसदृशेन बालवचसा मम ज्ञानाक्षि समुन्मीलितम्। अद्य प्रभृति पापमार्गं त्यक्ष्यामि" सशोकमेवं बहु विचिन्त्य सहचरं दुष्टबुद्धिम् अवादीत्। सखे! यदि मां मित्रस्थाने परिगणयसि यदि वा मम वचसि श्रद्धा वर्त्तते तर्हि साधुजनजुगुप्सितम् अनिर्वृतिप्रायं त्यजतु भवानिमं पन्थानम्। वृत्तावस्मिन् संस्थितोऽहं मुहूर्त्तमपि शान्तिं न लब्धवानस्मि। एवं श्रुत्वा स्मितास्यः दुष्टबुद्धिः सहचरं विकृतचित्तं विभाव्य कर्त्तव्यानुष्ठानार्थं ग्रामाभिमुखं प्रययौ ब्राह्मणस्तु स्वगृहं प्रति।

गृहागतेन तेन भर्त्तृमङ्गलकाङ्क्षिणी स्वभार्य्या व्यलोकि। दृष्टा च सा अयथाकालं समुपस्थितं भर्त्तारमागमनप्रयोजनमपृच्छत्। सम्प्रति धर्म-मतिः सः ब्राह्मण्यै आनुपूर्विकं सर्वं निवेद्य सकरुणमुच्चैः अक्रन्दत्। बुद्धिमती तद्भार्य्या स्थिर-प्रकृतिमवलम्बमाना एव धर्म्यवाचा तदवस्थं

स्वामिनं बहु उपदिदेश। स ब्राह्मणस्तु सारगर्भामुपदेशमालामाकर्ण्याऽपि व्याकुलितमनाः राजदण्ड एव मे पापापहन्ता एवं निश्चित्य कथमपिस्वामिनीमतिवाह्य प्रातः राज्ञः सभामण्डपं गत्वा, तत्र यथाकर्त्तव्यमनुष्ठाय सर्वं समाचचक्षे नृपालाय। धर्मभीरुः राजा तस्मै सेवावृत्तिपरिग्रहे मतिमदात्। राजाज्ञामेव सम्मान्य दासत्वं चिकीर्षुः प्रतिगृहं धनिनां समागच्छत् परं सर्वे एव तं चौरं सम्भाव्य स्वालयात् दूरीचक्रुः। अहो! कष्टम्! प्रथमं धृतचौरव्रतं पश्चात् दत्तधर्ममानसमपि जनम् अन्यथा विशङ्कन्ते महाजनाः। किं कर्त्तुमुचितमधुना मम? इत्येवं विमृशन् कस्यचित् कृषकस्य शस्यक्षेत्रे हलकार्य्यं कर्त्तुं जगाम तया च वृत्त्या यत्किञ्चित् उपार्जयमास तेनैव सुकष्टं परिवारवर्गमात्मानञ्चापुषत्।

एकदा निशीथे भार्य्यया सह तस्य दुरवस्थानिमित्तः संवादः समारब्धः। तत्र ब्राह्मणी आह। स्वामिन्! गच्छ त्वं प्रभाते जीविकार्जनाय, अहं सुखोपायसमुद्भावनार्थं यतिष्ये। ब्राह्मणस्तु

तथेत्युक्त्वा समापितप्रातःकृत्यः प्रभोः क्षेत्रं गत्वा कठोरपरिश्रमं कृत्वा मध्यन्दिने सम्प्राप्तालयः काश्चित् ताम्रमुद्राः ब्राह्मण्यै प्रादात्। ततो तैलेनाभ्यज्य कलेवरं स्नातुं प्रस्थितं तमन्वगात् ब्राह्मणी। अवाप्तसरस्तीरा सा ता मुद्राः पयसि निक्षिप्य तासां पुनःसंग्रहे ब्राह्मणं न्ययोजयत्। उपायान्तरमनवलोक्य ब्राह्मणः सावधानमन्विष्य उपार्जितमुद्राणामर्द्धं लेभे। ततः ब्राह्मणीवाक्यतः पुनर्निक्षिप्तो-त्तलिताः ता मुद्रा विगणय्य अर्द्धमेवोपार्जितानां लब्ध्वा स्तब्धीबभूव।

अथ ब्राह्मणीवाक्यतः दृढ़प्रतीतिरभूत् प्रच्छन्न-भाग्यस्य यत् अहं स्वामिनः कार्य्यं सुसम्पन्नं न करोमि, अतएव मे दुःखं नापास्तम्। परेऽह्नि ब्राह्मणः द्विगुणतरेण परिश्रमेण स्वामिनः कार्य्यं सम्पादयामास। प्रभुरपि परितुष्टः द्विगु-णतरं वेतनमयच्छत्। एवं स्वामिनोऽनुकम्पां सम्प्राप्य संसारदुःखविनिर्मुक्तः एकं गृहं निर्ममौ। काञ्चित् भूसम्पत्तिमपि उपार्जयामास।

अथ दुष्टबुद्धिः ब्राह्मणस्य सम्पदमसहिष्णुः

कदाचित् मध्यरात्रे तस्य धनादिकमपहर्त्तुकामः गृहपार्श्वे सन्धिखननसुयोगमनुसन्दधानः तस्थौ। ब्राह्मणस्तु सुप्तोत्थितः व्याकुलितमनाः प्रियतमां सम्बोध्य कथयामास। प्रिये! महदद्भुतं दृष्टम्। निद्रितं मां काचित् दिव्या रमणी स्वरूपं प्रदर्श्य आदिदेश वत्स! दुराचारः त्वम् एकदा मया त्यक्तः आसीः, अधुना प्रीताऽहं त्वां धनवन्तं कर्त्तुमागता। एहि मया सह तव क्षेत्रसमीपे विशालाश्वत्थतरुतले यदस्ति तत् स्वगृह-मानय। तच्च धनं त्वदन्वये कदापि न क्षयं गमिष्यति इति। तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी स्वामिने न्यवेदयत्। नाथ! विरम अस्मात् सम्भाव्यानिष्टपातात् लोभात्। परिश्रमलभ्या-दन्यस्मै धनाय न स्पृहयामः वयम्। उत्साह-वन्तं भवन्तं लक्ष्मी स्वयमेवानुग्रहीष्यति। ब्राह्मणः तथेत्युक्त्वा पुनः शेते स्म। दुष्टबुद्धिरेतत् सर्वं ज्ञात्वा तदैव तत् अश्वत्थमूलं चखान। एकं सुवर्णकलसं च उत्तोल्य तदावरणमुन्मोच्य गर्जन्तमेकं विषधरमपश्यत्। भीतः निराशश्च सः ब्राह्मणाय क्रुध्यन् सन् कमपि उपायमवलम्ब्य

कलसं गृहीत्वा ब्राह्मणगृहमभिप्रतस्थे। तत्र सन्धिं प्रकल्प्य तन्मध्यतः कलसं गृहाभ्यन्तरे निक्षिप्तवान् । अथ कलसात् विनिर्गतेन विषधरेण दष्टोऽसौ चौरो दुष्टबुद्धिः मृतश्च। सर्पोऽपि पलायाञ्चक्रे । कलसपातशब्देनैव ब्राह्मणः तत्पत्नी च जजागार। अल्पक्षणेनैव तद्गृहं राजयोग्यैः मणिमाणिक्यादिभिः पूरितं दम्पत्योर्मनसि विस्मयमुत्पादयामास ।

पापिनाञ्च सदा दुःखं सुखं वै पुण्यकर्मणाम् ।
एवं स्थिरतरं ज्ञात्वा साधुवृत्तिं समाचरेत् ॥

पञ्चदशः पाठः ।

पुरासीत् नलो नाम निषधाधिपतिर्नृपतिः। यस्य रूपेण एव विजितः कामोऽवमत्यात्मानं कोपितस्य त्रिपुरारेः नेत्राग्नौ तनुम् अजहात् । तेन अकृतदारेण विचिन्वता दमयन्ती इति भीमस्य विदर्भाधिपतेः सुता सुसदृशी अश्रावि। भीमेन अपि धरां विचिन्वता सर्वेषु राजसु नलात् अपरो राजा स्वदुहितुः

सदृशः न दृदृशे । अत्रान्तरे दमयन्ती जलक्रीड़ार्थं सरोवरमेकम् अवातरत् । तत्र कमपि राजहंसं दष्टाम्बुजं दृष्ट्वा क्रीड़ार्थं क्षिप्तोत्तरीया बबन्ध । स बद्धस्तां दिव्यहंसः दिव्यया गिरा समब्रवीत् राजपुत्रि ! ते महान्तम् उपकारं करिष्यामि, विमुञ्च माम्, अस्ति नैषधेषु नलो नाम राजा, यं हि सद्गुणैः गुम्फितं हारमिव हृदि दिव्याङ्गनाः सततं वहन्ति । तस्य त्वं सदृशी भार्य्या, स च तव सदृशः पतिः, तदत्र योग्यसंयोगे अहं युवयोः कामदूतो भवामि । तदाकर्ण्य सा दिव्यहंसं तं सत्यवादिनं मत्वा एवमस्तु इति वादिनी अमुञ्चत् । अगदच्च न मया अन्यो नलात् वरणीय इति ।

ततश्च हंसोऽसौ निषधेषु आशु गत्वा जलक्रीड़ाप्रवृत्तेन नलेन सङ्गतं सरः समाश्रयत् । नलोऽपि तमपूर्वं राजहंसं दृष्ट्वा कौतुकाक्षिप्तचेताः स्वोत्तरीयेण तं बबन्ध । अथ बद्धोऽसौ राजहंसः मनुष्यगिरा समवादीत् राजन् ! मुञ्च मां त्वदुपकारार्थम् आगतं, शृणु यदहं कथयामि ।

अस्ति विदर्भेषु भीमस्य राज्ञः सुता क्षिति-तलतिलोत्तमा देवैरपि स्पृहणीया दमयन्ती नाम। त्वद्गुणाकृष्टचेतसा तया त्वमेव भर्त्ता वृतस्तदहं वक्तुम् दूतस्त्वाम् उपागतः। इत्येवं राजहंसस्य सफलोज्ज्वलैः वचोभिः पुष्पधन्वनो विशिखैश्च सममसौ नलोऽविध्यत। अब्रवीच्च हंसराज! धन्योऽस्मि योऽहं मूर्त्तया इव मनो-रथसम्पत्त्या तया वृत इत्युक्त्वा तेन राज्ञा मुक्तो-ऽसौ हंसः गत्वा दमयन्त्यै यथावृत्तं यथाक्रमं शशंस, जगाम च स्वस्थानम्। दमयन्ती च सोत्कण्ठा युक्त्या मातृमुखेन निजं पितरं नल-प्राप्त्यै स्वयंवरम् अयाचत। राजा च विदर्भ-पतिस्तस्याः स्वयंवरम् अनुमत्य पृथिव्यां सर्वान् पार्थिवान् प्रति दूतान् व्यसर्जयत्। दूतमुखात् विदितवार्त्ताश्च भूमिपाः विदर्भान् प्रति व्रजन्ति स्म। नलोऽपि समुत्सुको रथारूढश्चचाल। तावच्च इन्द्रादयो लोकपाला मुनेः नारदात् दमयन्त्याः नलप्रेम स्वयंवरौ शृण्वन्ति स्म। तेषु च इन्द्रवायुयमाग्निवरुणाः सम्मन्त्र्य समु-त्सुकाः गच्छतः तस्य नलस्य एव अन्तिकम्

उपजग्मुः, ऊचुश्च तं विनीतं विदर्भान् प्रति प्रस्थितं नलमेत्य। राजन्! दूतो गत्वा अस्मद्वचनात् दमयन्तीम् इदं वचः ब्रूहि, पञ्चानाम् अस्माकम् एकतमं वरय, मर्त्त्येन नलेन ते किम्? मर्त्त्याः मरणशीलाः, देवास्तु अमराः। नृपते! त्वञ्च अस्मद्वरात् अन्यैः अलक्षितः तत्पार्श्वं प्रवेक्ष्यसि इति। नलोऽपि तथेति देवाज्ञां शिरसि गृहीत्वा गत्वा च अन्तःपुरं तस्या अलक्षित एव राजपुरुषैः शशंस सर्वं देवनिदेशं दमयन्त्यै। सा तु श्रुत्वा एतत् साध्वी प्राब्रवीत् देवास्ते सन्तु तादृशाः, मम तु नल एव भर्त्ता, न प्रयोजनं मे देवैः इति तस्या वचः, श्रुत्वा नलः आत्मानं प्रकाश्य गत्वा च यथावृत्तं देवेभ्यः समाचचक्षे। देवाश्च वश्या वयं ते स्मृतमात्रोपगामिनो भविष्याम इति तुष्टा वरं तस्मै नलाय प्रददुः। अथ हृष्टे नले विदर्भान् प्रति प्रयाते तैश्च सुरेश्वरैः दमयन्त्या वचनशुश्रुषुभिः विदर्भान् गत्वा नलरूपम् अकारि। ततश्च भीमसभां गत्वा स्वयंवरे प्रवृत्ते मर्त्त्यधर्मानुपाश्रिता देवा नलान्तिकमेव उपाविशन्।

अथ दमयन्ती स्वयंवरा स्वयंवरक्षेत्रमेत्य स्वेन भ्रात्रा समावेद्यमानान् एकैकशो नृपान् उज्झती क्रमात् नलान्तिकम् आगतवती। दृष्ट्वा च तत्र छायानिमेषादिगुणान् षट् नलान् उपविष्टान् समुद्भ्रान्ता व्याकुला च समचिन्तयत् नूनं तैः लोकपालैः पञ्चभिर्माया एषा परिकल्पिता, षष्ठञ्च एषां नलं मन्ये, न च अत्र मे अस्ति गतिः। इत्यालोच्य एव साध्वी सा नलैकासक्तमानसा आदित्याभिमुखी एवम् अब्रवीत् हे लोकपालाः! यदि मे मनः स्वप्नेऽपि नलादन्यत्र न चलितं तत्तेन सत्येन यूयं मे स्वस्वरूपं दर्शयत, कन्यायाः पूर्ववृतात् वरात् अन्ये परपुरुषाः, सा च कन्या तेषां परदाराः, तत् कथमेष मोहो युष्माकम्? एतदाकर्ण्य ते शक्रादयः पञ्च स्वेन स्वेन रूपेण तदा व्यराजन्, षष्ठस्तु सत्यनल एव अभवत्। अथ सा दमयन्ती तस्मिन् फुल्लेन्दीवरसम्मितां दृशं वरणमालाञ्च संप्रहृष्टा समर्पयत्। पुष्पवृष्टिश्च तदानीं नभसः समुत्पपात। ततो राजा भीमः तस्य नलस्य तस्याश्च दमयन्त्या विवाहमङ्गलं व्यधात्। तेन

च नृपेण विदर्भपतिना यथायथं कृतसत्क्रिया अपरे नृपा देवाश्च महेन्द्रादयः यथागतं प्रतिजग्मुः। गच्छतश्च शक्रादयः द्वौ आगच्छन्तौ पथि दमयन्त्यर्थं कलिद्वापरौ ददृशुः, ऊचुश्च न गन्तव्यं विदर्भेषु युवाभ्यां तत एव आगता वयं, वृत्तश्च असौ स्वयंवरः, नृपतिर्नल एव तया दमयन्त्या वृत इति। तौ ऊचतुः पापौ क्रोधपरीतौ देवान् भवादृशान् हित्वा यत् स मर्त्त्यस्तया वृतः, तदवश्यम् आवां तयोर्वियोगं करिष्यावः। एवं कृतप्रतिज्ञौ तौ निवृत्त्य स्वस्थानं ययतुः। नलश्च सप्त दिवसान् श्वशुरसद्मनि स्थित्वा दमयन्त्या समं कृतार्थो निषधान् देशान् प्रत्यगमत्। तत्र तु दम्पत्योः तयोर्यथा प्रेम समभवत् तथा गौरीशङ्करयोरपि न, गौरी शङ्करस्य देहार्द्धं, सा तु दमयन्ती तस्य नलस्य आत्मैव अभूत्।

कालेन सा दमयन्ती नलात् इन्द्रसेनं नाम तनयम् इन्द्रसेनाञ्च नाम कन्यकां क्रमात् प्रासूत। तावच्च कलिरसौ अनुच्छास्त्रवर्त्तिनोऽपि नलस्य चिराय छिद्रं प्राप्य प्रतिज्ञार्थनिश्चितः समभवत्। एकदाऽसौ नलः मानमदेन मुषित-

स्मृतिः अक्षालितचरणः सन्ध्याम् अनुपास्यैव सुष्वाप। दिवानिशं दत्तदृष्टिः कलिः छिद्रमेतद्वाप्य तस्य नलस्य शरीरमध्ये अविशत्। देहप्रविष्टेन च तेन कलिना अपहृतज्ञानः असौ नृपः धर्म्यमाचारम् अपहाय यथारुचि समाचचार। अक्षैः अदीव्यत्, दासीभिः अरंस्त, असत्यम् अब्रवीत्, दिवास्वप्नम् असेवत, रात्रिषु जजागार, अकारणं कोपं चकार, अन्यायेन अर्थमाददे, सताम् अवमानम् असताञ्च सम्मानं चकार। द्वापरश्च छिद्रं प्राप्य प्रविष्टान्तःशरीरः तस्य राज्ञः भ्रातरं पुष्कराक्षं समुत्सृष्टसत्पथं व्यधत्त।

कदाचित् नृपतिर्नलः भ्रातुः पुष्कराक्षस्य गृहे दानाख्यं सुन्दरं धवलं वृषं व्यलोकयत्। लोभाच्च तं वृषं मृगयमाणाय तस्मै ज्यायसे नलाय असौ द्वापरग्रस्तबुद्धिः पुष्कराक्षः न प्रादात्। अवादीच्च यदि ते तस्मिन् वृषभे वाञ्छा अस्ति, तद् द्यूतेन मत्त एनं विजित्य गृहाण। तदाकर्ण्य सोऽपि नलस्तथैव प्रतिपेदे। प्रवृत्तं भ्रात्रोरुभयोः परस्परं द्यूतम्। पुष्करा-

चस्य धनं स एव वृषः, नलस्य तु इभादीनि बहूनि। पुष्कराचः पुनः पुनर्जिगाय, नलस्तु अजीयत एव। इत्थं कतिचैर्दिनैः समग्रे बले कोशे च दुरोदरहारिते वार्य्यमाणोऽपि नलः नैव चचाल व्यवसायात् कलिविप्लुतमतिः।

अथ क्रमेण समग्रं राज्यं हृतं विदित्वा दमयन्ती निजौ तनयौ रथमारोप्य स्वपितुः गृहं प्राहिणोत्। ततः सर्वं हारितम् अवलोक्य पुष्कराचः नलम् अब्रवीत् त्वया अन्यत् सर्वं हारितम्, इदानीं मत्समचं दमयन्तीम् आनीय प्रतिपणं कुरु। इत्युक्तिवात्यया अनल इव असौ नलः प्रजज्वाल, न च तत्काले किञ्चित् प्रत्युवाच, नापि तां पणीचकार। ततः पुष्कराचः समब्रवीत् न करोषि चेत् भार्य्यापणं तदस्मात् मम राज्यात् सभार्य्यः सत्वरं निर्याहि। तत् श्रुत्वा एव नलः दमयन्त्या समं देशात् तस्मात् राजपुरुषैः आसीमान्तप्रवासितः निर्ययौ। हा कष्टं, नलस्यापि कलिना एतादृशी अवस्था कृता, किमन्येषां क्षमीणामिव देहिनां, धिक् धिक्

राजर्षीणामपि ईदृशं वैक्लव्यदं विपदामाश्रयं द्यूतम्।

अथ भ्रातृहृतैश्वर्य्योऽसौ नलः विदेशं व्रजन् दमयन्त्या सह क्षुधापरीतः वनात् वनान्तरं प्रापत्। तत्र तया कुशक्षतसुकुमारचरणया साकं कस्मिंश्चित् सरित्तीरे विश्रान्तः चरन्तौ द्वौ हंसौ समैक्षत। दृष्ट्वा एव आहारार्थं तयोर्ग्रहणाय उत्तरीयकं चिक्षेप, तौ च हंसौ तत् हृत्वा प्रजग्मतुः। ततश्च विस्मितोऽसौ नलः हंसरूपेण तौ एव कलिद्वापरौ वासस्ते हृत्वा गतौ इति अन्तरीक्षात् वाचः शुश्राव। अथ स राजा एकवस्त्रः विमनाश्च युक्त्या दमयन्त्याः पितुर्गृहगमनाय पन्थानम् अदर्शयत्। हे प्रिये! अयं पितृगृहगमनाय विदर्भजनपदमार्गः, एषः अङ्गदेशगमनमार्गः असौ च कोसलजनपदपथः। तदाकर्ण्य सा दमयन्ती किमयं माम् आर्य्यपुत्रस्त्यजन् इव मार्गं वदतीति शङ्किता इव अभवत्। ततः तौ दम्पती फलमूलभुजौ तत्र वने निशायां श्रान्तौ कुशसंस्तरे समविशताम्। क्रमेण अध्वखिन्ना दमयन्ती निद्राम् अवाप। नलस्तु कलि-

मोहितो गन्तुमनाः समुत्थाय एकवस्त्रः तां दमयन्तीं विमुच्य छिन्नं तदुत्तरीयार्द्धं प्रावृत्य च प्रययौ । दमयन्ती तु रात्र्यर्द्धे प्रबुध्य तं पतिम् अपश्यन्ती समन्तात् विचित्य विललाप हा आर्य्यपुत्र ! महासत्त्व ! रिपुषु अपि कृपालो ! हा मत्प्रियतम ! केनासि मयि निष्करुणीकृतः ? एकाकी च कथं पद्भ्याम् अटवीषु विचरिष्यसि ? कस्ते श्रमापनयनाय सलिलादिदानेन सेवां करिष्यति ? यौ च ते चरणाम्बुजौ महीभुजां मौलिमालापरागेण सततं रञ्जितौ कथं तौ धूलिः कलुषयिष्यति ? यच्च तेऽङ्गं हरिचन्दनचूर्णेन आलिप्तं, तत् कथं मध्याह्नार्कातपं सहिष्यते ? किं मे शिशुना पुत्रेण दुहित्रा वा आत्मना, तव एकस्यैव शिवं देवाः कुर्वन्तु यदि अहं सती । इत्येवम् अनुशोचती एकाकिनी दमयन्ती तत्पूर्वदर्शितेन पथा शनैः प्रतस्थे । कथञ्चित् सा नदीशैलवनानि अतिचक्राम, न अतिचक्राम तु भर्त्तरि ऐकान्तिकीं भक्तिम् । सतीतेजश्च मार्गे ताम् अरक्षत्, येन भुजङ्गं ग्रसन्तं निघ्नन् कश्चित् लुब्धकः तां दमयन्तीं कामयमानः तत्क्षण-

देव भस्मसात् अभूत्। ततो दैवात् वणिक्सार्थेन अन्तरा मिलितेन सह गत्वा सुबाहुनाम्नः नरपतेः पुरं प्राप। स च राजा दूरात् तां राजपुत्रीम् इव सौन्दर्य्यसमुज्ज्वलां दृष्ट्वा स्वात् हर्म्यतः अवतीर्य्य दासीभिः ससत्कारम् आनाय्य मात्रे प्राभृतीचकार। सा तु तस्या महादेव्याः सकाशे सततं भर्त्तृत्यक्तेति विमनाः समतिष्ठत। तावच्च तस्याः पिता भीमनरपतिः तं नलोदन्तम् अवगत्य तयोर्दम्पत्योः अन्वेषणाय आप्तान् द्विजान् व्यसर्जयत्। तेषाञ्च सुवेणो नाम एकः सचिवो ब्राह्मणरूपेण भ्रमन् तां सुबाहुराजधानीं प्राप। स तु तत्र तां दमयन्तीं सुदुःखिताम् आगन्तुं समुदैक्षत, सा तं तथैव पितृमन्त्रिणम् अद्राक्षीत्।

अथ अन्योन्यं प्रत्यभिज्ञाय समेत्य तौ तथा रुदतः स्म यथा अस्य सुबाहो राज्ञो न अबुध्यत। यावच्च सा देवी तौ यथावत् वस्तु पृच्छति, तावत् तां दमयन्ती स्वं भगिनीसुतं बुबुधे। ततः सा तद्वृत्तान्तं भर्त्तुः आवेद्य तां यथोचितं सम्मान्य रथारूढ़ां कृत्वा सुवेणसैनिकसहितां पितृगृहं

प्रैषयत्। तत्र सा दमयन्ती प्राप्तापत्यद्वया पित्रा प्रबोध्यमानापि सततं पत्युर्वार्त्तां विचिन्वती व्यतिष्ठत। ततश्च तत्पिता संमन्त्रतः तं नलं सूदस्यन्दनविद्याभ्यां दिव्याभ्याम् उपेतं समन्वेष्टुं चारान् व्यसर्जयत्, आदिशच्च भवद्भिः यत्र स स्थितः सम्भाव्यते तत्र एवं वक्तव्यं यथा हे नृशंस! चन्द्र! बालां वने प्रसुप्तां कान्तां कुमुदिनीं सन्त्यज्य अम्बरखण्डं प्राप्य च अदृश्यः क्व यातोऽसि?

अत्रान्तरे स राजा नलश्च तस्मिन् वने निशि प्रावृतार्द्धपटो दूरं गत्वा दावाग्निम् ऐक्षत, अपश्यच्च तत्र भो महासत्त्व! यावदहं न दह्ये अनेन दावाग्निना तावत् माम् अस्य समीपात् अपसारय इति वदन्तम् आबद्धमण्डलं फणारत्नप्रभाजालजटिलं वनवह्निना उग्रहेतिहस्तेन शिरसि गृहीतमिव कञ्चन नागम्। यावच्च स उपेत्य कृपया तं दूरतो नीत्वा त्यजति तावत् स नागः तम् अब्रवीत् भद्र! इतः पदानि दश गणयित्वा मां नय। ततः स नलः पदानि गणयन् एव दश प्रययौ। एकं द्वौ त्रीणि चत्वारि पञ्च षट्

सप्त अष्टौ नव दश इति उक्तवन्तं तं नलं स्कन्धस्थितो नागो ललाटान्ते अदशत्। तेन च असौ नृपः ह्रस्वभुजः कृष्णः विरूपश्च अभवत्। ततः स राजा स्कन्धात् अहिम् अवतार्य्य पृष्टवान् को भवान्? त्वया च कीयं मे प्रत्युपक्रिया कृता? एतत् तस्य वचः श्रुत्वा स नागः तम् अब्रवीत् राजन्! कर्कोटनामानं नागराजं माम् अवगच्छ, दंशोऽयञ्च मया कृतस्ते गुणाय एव, पश्चात् वेत्स्यसि। "गूढ़ावासे च वैरूप्यं महतां कार्य्यसिद्धये" गृहाण च अग्निशौचाख्यमिदं मद्दत्तं वसनद्वयम्, अनेन प्रावृतेन च सुरूपं पुनः प्रतिपत्स्यसे। इत्युक्त्वा दत्ताग्निशौचवसनयुगे कर्कोटके गते नलः तस्मात् प्रदेशात् गत्वा कोसलान् प्रत्यपद्यत। तत्र स कोसलाधिपस्य ऋतुपर्णस्य ह्रस्वबाहुनामा सन् सूदत्वम् अकरोत्। तस्य च दिव्यरसानि भोजनानि यच्चकार तेन रथचर्य्याविज्ञानतश्च स परां प्रसिद्धिम् अगमत्।

एवं गच्छत्सु कालेषु एकदा विदर्भराजचाराणां कश्चित् तत्र समाययौ। स तु चारः अत्र

सूदरथविद्ययोर्नलतुल्यः कश्चित् ऋस्वबाहुरिति सूदः अस्तीति वचः शुश्राव। ततश्च स तं नृपतेः आस्थाने स्थितं दृष्ट्वा नलं सम्भाव्य युक्त्या तत्र एतां प्रभुणा उपदिष्टाम्।

बालां वने प्रसुप्तां नृशंस! सन्त्यज्य कुमुदिनीं कान्ताम्।
प्राप्यैवाम्बरखण्डं चन्द्रादृश्यः क्व यातोऽसि॥

इति आर्य्यां पपाठ। तत्रस्थाश्च जनाः तदाकर्ण्य उन्मत्तवाक्यमिव मेनिरे। छद्मस्थितस्तु सूदः तं प्रत्युवाच अम्बरैकदेशवर्त्ती. चीणश्चन्द्रः अन्य-मण्डलं प्राप्य प्रविशन् कुमुदिन्या यत् अदृश्यः तत् तस्य का नृशंसता? एतत् तदुत्तरं श्रुत्वा सत्यमेव तं नलं विपदुद्भूतवैरूप्यं सम्भाव्य स चारस्ततः प्रययौ। आगत्य च विदर्भेषु भीमाय राज्ञे दमयन्त्यै च तत् सर्वं दृष्टं श्रुतञ्च समवर्ण-यत्। ततः सा दमयन्ती स्वैरं पितरम् अब्रवीत् तात! सत्यमेव असौ आर्य्यपुत्रः सूदव्याजम् उपाश्रितः, तस्मात् तदानयने मन्मतानुसारिणी युक्तिर्विधीयताम्। तस्य ऋतुपर्णस्य राज्ञः समीपे दूतो विसृज्यताम्। गतेन च तेन दूतेन स राजा तत्र भण्यतां यथा नलः क्वापि गतः, न

अद्यापि तद्वार्त्ता श्रूयते, तत् प्रातरेव दमयन्ती भूयः स्वयंवरं कुरुते, अतोऽद्यैव त्वया विदर्भेषु शीघ्रम् आगम्यताम् इति। ततः श्रुत्वा एतां वार्त्तां रथचर्य्यानिपुणेन आर्य्यपुत्रेण स राजा एकाह्नेन एव ध्रुवम् इह आनेतव्यः इति। एवम् अभिहितो दमयन्त्या स राजा भीमः दूतमेवं सन्दिश्य कोसलेषु व्यसृजत्। तेन च तूर्णं गत्वा तथैवोक्तः स ऋतुपर्णः समुत्सुकः सूदरूपं तं पार्श्वगं नलं समानयन् जगाद हस्वबाहो! रथ-ज्ञानं मम अस्तीति अवदत् भवान् तद् यदि शक्नोषि तत् शीघ्रम् अद्यैव मां विदर्भान् प्रापय। तदाकर्ण्य नलः वाढ़ं प्रापयामि इत्युदीर्य्य गत्वा वराश्वान् संयोज्य रथोत्तमं सज्जीचकार। स्वयंवरप्रवादोऽयं केवलं मत्प्राप्तये नूनं तया कल्पितः, न तु सा स्वप्नेऽपि ईदृशी सम्भवति। तद् यावदहं तत्र गच्छामि, पश्यामि च तामिति विचिन्त्य तस्य ऋतुपर्णस्य राज्ञः रथम् उपानयत्। ततश्च तस्मिन् रथम् आरूढ़े नृपे नलः तार्क्ष्यजववजेन रंहसा रथं वाहयितुं प्रव-वृते। पथि रथवेगच्युतं वस्त्रं ग्रहीतुं रथविधा-

रथं कर्त्तुकामम् ऋतुपर्णं नलः प्रोवाच राजन्! क्व तव वस्त्वम्? अनेन क्षणेन अयं ते रथः बहूनि योजनानि व्यतिक्रान्तः। श्रुत्वा एतत् ऋतुपर्णः तम् अवादीत् ह्रस्वबाहो! देहि मे इदं रथज्ञानम्, अहं ते अक्षज्ञानं ददामि, येन अक्षा वश्या भवन्ति संख्याज्ञानञ्च जायते। साम्प्रतम् अत्र पश्य, ते विश्वासं जनयामि, यः पुरतोऽयं तरुः विद्यते, अस्य फलपत्राणां संख्यां वच्मि, गणयित्वा एतं पश्य। इत्युक्त्वा स ऋतुपर्णः यावन्त्येव फलपर्णानि जगाद, तावन्ति एव नलेन अस्य तरोः गणितानि। ततो नलोऽपि ऋतुपर्णाय रथज्ञानं प्रादात्। ऋतुपर्णोऽपि तस्मै अक्षज्ञानं तत् प्रददौ। अथ नलः अपरे तरौ तज्ज्ञानं परीक्षते स्म, सम्यग् बुबुधे च। ततो यावत् स नलः हृष्यति तावत् तस्य शरीरतः कृष्णकायः कश्चित् पुरुषः निरगात्। कोऽसीति पृष्टवन्तं तं स पुरुषः प्राब्रवीत् अहं कलिः, दमयन्तीहृतस्य ते शरीरम् ईर्ष्यया प्राविशम्, तेन ते श्रियः तादृशीं दशाम् अवाप्ताः, वने च कर्कोटकेन त्वं दष्टोऽपि न दग्धः, अहन्तु

त्वयि स्थितः दग्ध एव, पश्य, मिथ्या परापकारः न हि कस्यापि शर्मणे भवति, तदिदानीं गच्छामि एषः, शुभं ते भूयादिति अभिधाय तिरोऽभूत्। नलस्य तत्क्षणात् प्राप्तधर्ममतिः प्राग्वत् अभवत्। अथ रथम् आरुह्य तस्मिन्नेव अह्नि तेनैव जवेन तम् ऋतुपर्णं विदर्भान् अनयत्। आगत्य च पृष्टागमनकारणैः तत्रत्यैः जनैः उपहस्यमानो राजा ऋतुपर्णः राजगृहासन्नभूमौ समुपाविशत्। दमयन्ती तु आश्चर्य्यरथशब्दम् आकर्ण्य सम्भावितनलागमना तं नलं प्राप्तं बुद्ध्वा जहर्ष विससर्ज च तत्त्वम् अन्वेष्टुं स्वां चेटिकाम्। सा च चेटी अन्विष्य आगता तां प्रियोत्सुकाम् उवाच देवि ! मया गत्वा अन्विष्टं य एषः कोसलेश्वर ऋतुपर्णस्ते स्वयंवरप्रवादं श्रुत्वा आगतः स एकेन ह्रस्वबाहुना रथवाहेन सूदेन रथविज्ञानशालिना एकेन अह्ना आनीतः। स च सूदः सूदशालायां गत्वा मया निरीक्षितः कृष्णवर्णः विरूपश्च, परं तस्य कोऽपि प्रभावः, यद् अक्षिप्तमपि पानीयं तस्य चक्षुषु उत्थितं काष्ठान्यपि अनर्पितानि स्वयं प्रज्वलितानि।

चणेन च तत्तत् भोजनीयं दिव्यं निष्पन्नम्। एतत् महाश्चर्य्यं दृष्ट्वा अहमिह आगता।

एतदाकर्ण्य चेटीमुखात् दमयन्ती व्यचिन्तयत् यदयं वश्यग्निवरुणः रथविद्यारहस्यविच्च, तदयमेव आर्य्यपुत्रः, मन्ये मन्त्रिप्रयोगेण वैरूप्यं गतः, तदहम् अमुं पृच्छामि इति सङ्कल्पा युक्त्या तया चेटिकया सह द्वौ दारकौ दर्शयितुं तदन्तिकं प्रैषयत्। स च नलः तौ निजौ सुतौ दृष्ट्वा अङ्के कृत्वा चिरं बद्धाश्रुधारः समरोदीत्, अवादीच्च तां चेटीं वार्त्तां पृच्छन्तीं ईदृशौ एव मे बालौ मातामहगृहे स्थितौ, तत्स्मरणात् मे दुःखं जातमिति। सा तु चेटी शिशुभ्यां सह आगत्य दमयन्त्यै तत् सर्वं यथावत् शशंस। साऽपि तेन सम्यक् विश्वस्ता अभवत्। अपरेद्युश्च प्रातः सा स्वां चेटीं समादिशत् सखि! गत्वा त्वं मद्वचनात् तं सूदं वद, श्रुतं मया, यत् भवता तुल्यो नान्योऽस्ति कश्चित् सूपकृत्, तदद्य त्वया आगत्य मम व्यञ्जनं निष्पाद्यतामिति। तथेति स तया चेट्या समभ्यर्थितः ऋतुपर्णम् अनुज्ञाप्य दमयन्तीम् उपाययौ।

अथ तं दृष्ट्वा सा दमयन्ती प्राब्रवीत् सत्यं ब्रूहि, यदि त्वं नलो राजा सूदरूपधारी, चिन्ताब्धिमग्नं मां समुत्तारय इति। स तु श्रुत्वा नलः स्नेहहर्षदुःखलज्जाजड़ः अवाङ्मुखः अश्रुगद्गदं ताम् अवादीत् देवि! स एवास्मि नलः पापः कुलिशकर्कशः येन त्वां सन्तापयता व्यामोहात् अनलायितं, ततः स अब्रवीत् कथं त्वया ईदृशं वैरूप्यमासादितम्? ततः स नलः तस्मै सर्वं स्ववृत्तम् आकर्कोटसख्यात् कलि-निर्गमनान्तम् अवर्णयत्। तत्क्षणाच्च सः कर्कोटदत्तम् अग्निशौचं तद् वस्त्रयुग्मं प्रावृत्य स्वं रूपं प्रत्यपद्यत। ततस्तं प्राप्ताभिरामरूपं नलं दृष्ट्वा सा दमयन्ती विकसद्वदनारविन्दा नेत्राम्बुभिः शमितदुःखाग्निः कमपि अनुपमं हर्षम् अवाप। अथ एतद्वृत्तान्तं परिजनमुखात् आकर्ण्य विदर्भनाथः नलं समभिनन्द्य प्रपूज्य च पुरं महोत्सवपूर्णम् अकार्षीत्, व्यसर्जयच्च कृतयथोचितसत्क्रियः सन्नपम् ऋतुपर्णं कोस-लान् प्रति। ततश्च नलः निषधान् गत्वा तं पुष्कराक्षम् अक्षज्ञानेन पुनर्विजित्य धर्माचार-

ततः देहाद् गतद्वापरम् अनुजं तं कृतसंविभागं कृत्वा दमयन्त्या सह राज्यं सुखेन अशासत् ।

षोड़शः पाठः ।

सद्भिरासीत सततं सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।
सद्भिर्विवादं मैत्रीञ्च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥ १ ॥
पण्डितैश्च विनीतैश्च धर्मज्ञैः सत्यवादिभिः ।
बन्धनस्थोऽपि तिष्ठेत न तु राज्ये खलैः सह ॥ २ ॥
सावशेषाणि कार्य्याणि कुर्वन्नर्थैश्च युज्यते ।
तस्मात् सर्वाणि कार्य्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ ३ ॥
मधुदोहेव दुहेद्राष्ट्रं कुसुमञ्च न पातयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेत् क्षीरं भूमिं गाञ्चैव पार्थिवः ॥ ४ ॥
यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनुते मधु षट्पदः ।
तथा वित्तमुपादाय राजा कुर्वीत सञ्चयम् ॥ ५ ॥
वल्मीकं मधुजालञ्च शुक्लपक्षे तु चन्द्रमाः ।
राजद्रव्यञ्च भैक्ष्यञ्च स्तोकस्तोकेन वर्द्धते ॥ ६ ॥
अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु सञ्चयम् ।
अवन्ध्यं दिवसं कुर्य्याद्दानाध्ययनकर्मसु ॥ ७ ॥

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते
निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ८ ॥

सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
मृजया रक्ष्यते पात्रं कुलं शीलेन रक्ष्यते ॥ ९ ॥

वरं विन्ध्याटव्यां निवसनमभुक्तस्य मरणं
वरं सर्पाकीर्णे शयनमथ कूपे निपतनम्।
वरं भ्रान्तावर्त्ते सभयजलमध्ये प्रविशनं
न तु स्त्रीये पक्षे तु धनमणु देहीति कथनम्॥ १०॥
भाग्यक्षयेषु क्षीयन्ते नोपभोगेन सम्पदः।
पूर्वार्जिते हि सुकृते न नश्यन्ति कदाचन॥ ११॥
विप्राणां भूषणं विद्या पृथिव्या भूषणं नृपः।
नभसो भूषणं चन्द्रः शीलं सर्वस्य भूषणम्॥ १२॥
माता यदि भवेल्लक्ष्मीः पिता साक्षाज्जनार्दनः।
कुबुद्धिप्रतिपत्तिश्चेत् तद्दण्डं विहितं सदा॥ १३॥
येन येन यथा यद्वत् पुरा कर्म सुनिश्चितम्।
तत्तदेवान्तरा भुङ्क्ते स्वयमाहितमात्मनः॥ १४॥
आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम्।
गर्भशय्यामुपादाय भुङ्क्ते वै पौर्वदेहिकम्॥ १५॥
न चान्तरीक्षे न समुद्रमध्ये न पर्वतानां शिखरप्रदेशे।
न मातृमूर्ध्नि प्रधृतस्तथाङ्के त्यक्तुं क्षमः कर्म कृतं नरो हि॥१६॥
दुर्गस्त्रिकूटः परिखा समुद्रो रक्षांसि योधाः परमा च वृत्तिः।
शास्त्रञ्च वै तूशनसा प्रदिष्टं स रावणः कालवशाद्विनष्टः॥१७॥
यस्मिन् वयसि यत्काले यद्दिवा यच्च वा निशि।
यन्मूहूर्त्ते क्षणे वापि तत्तथा न तदन्यथा॥१८॥
गच्छन्ति चान्तरीक्षे वा प्रविशन्ति महीतले।
धारयन्ति दिशः सर्वा नादत्तमुपलभ्यते॥ १९॥
पुराधीता च या विद्या पुरा दत्तञ्च यद्धनम्।
पुरा कृतानि कर्माणि अग्रे धावन्ति धावतः॥ २०॥
कर्माण्येव प्रधानानि सम्यगृक्षे शुभग्रहे।
वशिष्ठकृतलग्नेऽपि जानकी दुःखभाजनम्॥ २१॥

नाध्यापयति हि सद्विद्या दीयमानापि वर्द्धते।
कूपस्थमिव पानीयं भवत्येव बहूदकम् ॥ २२ ॥
येऽर्था धर्मेण ते सत्या ये धर्मेण गताः श्रियः।
धर्मार्थी च महान् लोके तत् स्मृत्वा ह्यर्थकारणात् ॥२३॥
अन्नार्थी यानि दुःखानि करोति कृपणो जनः।
तान्येव यदि धर्मार्थी न भूयः क्लेशभाजनम् ॥ २४ ॥
सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं विशिष्यते।
योऽन्नार्थैरशुचिः भूतो न मृदा वारिणा शुचिः ॥ २५ ॥
सत्यः शौचं मनः शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
सर्वभूते दया शौचं जलशौचञ्च पञ्चमम् ॥ २६ ॥
यस्य सत्यञ्च शौचञ्च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः।
सत्यं हि वचनं यस्य सोऽश्वमेधाद्विशिष्यते ॥ २७ ॥
मृत्तिकानां सहस्रेण उदकानां शतेन च।
न शुध्यति दुराचारो भावोपहतचेतनः ॥ २८ ॥
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम्।
विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ २९ ॥
न प्रहृष्यति सम्माने नावमानेन कुप्यति।
न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतत् साधोस्तु लक्षणम् ॥३०॥
दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राज्ञस्य मधुरस्य च।
काले श्रुत्वा हितं वाक्यं न कश्चित् परितुष्यति ॥३१॥
न मन्त्रबलवीर्य्येण प्रज्ञया पौरुषेण च।
अलभ्यं लभ्यते मर्त्यैस्तत्र का परिवेदना ? ॥३२॥
अयाचितो मया लब्धो लब्धोऽपि च पुनर्गतः।
यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिवेदना ? ॥३३॥
एकवृक्षे यथा रात्रौ नानापक्षिसमागमः।
प्रभातेऽन्यदिशं यान्ति का तत्र परिवेदना ? ॥३४॥

एकसार्थप्रयातानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
यस्त्वेकस्त्वरितो याति का तत्र परिवेदना ? ॥३५॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि शौनक ! ।
अव्यक्तनिधनान्येव का तत्र परिवेदना ॥३६॥
नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
कुशाग्रेण तु संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥३७॥
लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।
प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥३८॥
अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
स्वकालं नातिवर्त्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥३९॥

शीलं कुलं नैव न चैव विद्या
ज्ञानं गुणा नैव न बीजशुद्धिः ।
भाग्यानि पूर्वं तपसार्जितानि
काले फलन्ति त्वथवेव वृक्षाः ॥४०॥

तत्र मृत्युर्यत्र हन्ता तत्र श्रीर्यत्र सम्पदः ।
तत्र तत्र स्वयं याति प्रेष्यमाणः स्वकर्मभिः ॥४१॥
भूतपूर्वं कृतं कर्म कर्त्तारमनुतिष्ठति ।
यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ॥४२॥
एवं पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुतिष्ठति ।
सुकृतं भुङ्क्ष्व चात्मीयं मूढ़ ! किं परितप्यसे ॥४३॥
यथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुतिष्ठति ।
एवं पूर्वकृतं कर्म शुभं वा यदि वाऽशुभम् ॥४४॥
नीचः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥४५॥
रागद्वेषादियुक्तानां न सुखं कुत्रचिद् द्विज ! ।
विचार्य्य खलु पश्यामि तत् सुखं यत्र निर्वृतिः ॥४६॥

यत्र स्नेहो भयं तत्र स्नेहो दुःखस्य भाजनम् ।
स्नेहमूलानि दुःखानि तस्मिंस्त्यक्ते महत् सुखम् ॥४७॥
शरीरमेवायतनं दुःखस्य च सुखस्य च ।
जीवितञ्च शरीरञ्च जात्यैव सह जायते ॥४८॥
सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥४९॥
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखं दुःखं मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्त्तते ॥५०॥
यद् गतं तदतिक्रान्तं यदि स्यात्तच्च दूरतः ।
वर्त्तमाने च वर्त्तेत न च शोकेन बाधितः ॥५१॥
न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥५२॥
शोकत्राणं भयत्राणं प्रीतिविश्वासभाजनम् ।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥५३॥
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥५४॥
न मातरि न दारेषु न सोदर्य्ये न चात्मजे ।
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे स्वभावजे ॥५५॥
यदीच्छेत् शाश्वतीं प्रीतिं त्रीणि दोषाणि वर्जयेत् ।
द्यूतमर्थप्रयोगञ्च परोक्षे दारदर्शनम् ॥५६॥
नात्मच्छिद्रं परे दद्याद्विन्द्याच्छिद्रं परस्य च ।
रक्षन् कूर्म इवाङ्गानि परभावञ्च लक्षयेत् ॥५७॥

कुचैलिनं दन्तमलापधारिणं
बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।
सूर्य्योदये ह्यस्तमयेऽपि शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रग्राहिणम् ॥५८॥

गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः।
एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ॥५९॥
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्जनीरजः।
एतद्रजो महापापं महाकिल्विषकारकम् ॥६०॥
शूर्पवातो नखाग्राम्बु स्नानवस्त्रमृजोदकम्।
केशाम्बु मार्जनीरेणुः हन्ति पुण्यं पुरा कृतम् ॥६१॥
विप्रयोर्विप्रवह्न्योश्च दम्पत्योः स्वामिनोस्तथा।
अन्तरेण न गन्तव्यं हयस्य वृषभस्य च ॥६२॥
स्त्रीषु राजाग्निसर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेवने।
भोगास्वादेषु विश्वासं कः प्राज्ञः कर्त्तुमर्हति ? ॥६३॥
न विश्वसेदविश्वस्तं विश्वस्ते नातिविश्वसेत्।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥६४॥
वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यदि तिष्ठति।
स वृक्षाग्रे प्रसुप्तो हि पतितः प्रतिबुध्यते ॥६५॥
नात्यन्तं मृदुना भाव्यं नात्यन्तं क्रूरकर्मणा।
मृदुनैव मृदुं हन्ति दारुणेनैव दारुणम् ॥६६॥
नात्यन्तं सरलैर्भाव्यं नात्यन्तं मृदुना तथा।
सरलास्तत्र छिद्यन्ते कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥६७॥
नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति गुणिनो जनाः।
शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च भिद्यन्ते न नमन्ति च ॥६८॥
अप्रार्थितानि दुःखानि यथैवायान्ति यान्ति च।
सम्पदश्च तथा यान्ति क्षणात् यान्ति तथैव च ॥६९॥
पूर्वं पश्चाच्चरन्त्यार्य्ये सदैव बहुसम्पदः।
विपरीतमनार्य्ये च यथेच्छसि तथा चर ॥७०॥
षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुःकर्णश्च धार्य्यते।
द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माप्येको न बुध्यते ॥७१॥

तया गवा किं क्रियते या न दोग्ध्री न गर्भिणी।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिकः ॥७२॥
एकेनापि सुपुत्त्रेण विद्यायुक्तेन धीमता।
कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥७३॥
एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।
वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥७४॥
एको हि गुणवान् पुत्त्रो निर्गुणेन शतेन किम्?।
चन्द्रो हन्ति तमांस्येको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥७५॥
लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताड़येत्।
प्राप्ते तु षोड़शे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥७६॥
जायमानो हरेद्दारान् वर्द्धमानो हरेद्धनम्।
म्रियमाणो हरेत् प्राणान्नास्ति पुत्त्रसमो रिपुः ॥७७॥
केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद् व्याघ्रमुखा मृगाः।
तत्स्वरूपपरिज्ञाने ह्यविश्वासः पदे पदे ॥ ७८ ॥
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपपद्यते।
यदेवं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ७९ ॥
एतदेवानुमन्येत भोगा हि क्षणभङ्गिनः।
स्निग्धेषु च विदग्धस्य मतयो वै ह्यनाकुलाः ॥ ८० ॥
ज्येष्ठः पितृसमो भ्राता मृते पितरि शौनक!।
सर्वेषां स पिता हि स्यात् सर्वेषामनुपालकः ॥ ८१ ॥
कनिष्ठेषु च सर्वेषु समत्वेनानुवर्त्तते।
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयेषु च ॥ ८२ ॥
बहूनामल्पसाराणां समुदायो हि दारुणः।
तृणैरावेष्टिता रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते ॥ ८३ ॥
अपहृत्य परस्वं हि यस्तु दानं प्रयच्छति।
स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ ८४ ॥

देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ८५ ॥
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥८६॥
अकृतज्ञमनार्य्यञ्च दीर्घरोषमनार्जवम्।
चतुरो विद्धि चाण्डालान् जात्या जायेत पञ्चमः॥ ८७ ॥
नोपेक्षितव्यो दुर्बुद्धिः शत्रुरल्पोऽप्यवज्ञया।
वह्निरल्पोऽप्यसंग्राह्यः कुरुते भस्मसाज्जगत्॥ ८८ ॥
नवे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ? ॥ ८९ ॥
पन्थान इव विप्रेन्द्र ! सर्वसाधारणाः श्रियः।
मदीया इति मत्वा वै न हि हर्षयुतो भव॥ ९० ॥

चित्तायत्तं धातुवश्यं शरीरं
चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम्।
तस्माच्चित्तं सर्वदा रक्षणीयं
स्वस्थे चित्ते धातवः सम्भवन्ति ॥ ९१ ॥

परान्नञ्च परस्वञ्च परशय्याः परस्त्रियः।
परवेश्मनि वासश्च शक्रादपि श्रियं हरेत्॥ ९२ ॥
आलापाद् गात्रसंस्पर्शात् संसर्गात् सह भोजनात्।
आसनाच्छयनाद् यानात् पापं संक्रमते नृणाम्॥ ९३ ॥
आसनादेकशय्याया भोजनात् पङ्क्तिसङ्करात्।
ततः संक्रमते पापं घटाद् घट इवोदकम्॥ ९४ ॥
लालने बहवो दोषास्ताड़ने बहवो गुणाः।
तस्माच्छिष्यञ्च पुत्रञ्च ताड़येन्न तु लालयेत्॥ ९५ ॥
अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा।
असम्भोगश्च नारीणां वस्त्राणामातपो जरा॥ ९६ ॥

अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति मध्यमाः।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥९७॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने सति धनेन किम्?।
प्रभ्रष्टमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा? ॥ ९८ ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यमाः।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥ ९९ ॥
वनेऽपि सिंहा न नमन्ति कर्णं बुभुक्षिताः स्वल्पनिरीक्षणञ्च।
धनैर्विहीनाः सुकुलेषु जाता न नीचकर्माणि समारभन्ते॥१००॥
नाभिषेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते वने।
नित्यमूर्जितसत्त्वस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥१०१॥
दाता दरिद्रः कृपणोऽर्थयुक्तः पुत्रोऽविधेयः कुजनस्य सेवा।
परापकारेषु नरस्य मृत्युः प्रजायते दुश्चरितानि पञ्च ॥१०२॥
चिन्तासहस्रेषु च तेषु मध्ये चिन्ताश्चतस्रोऽप्यसिधारतुल्याः।
नीचापमानं क्षुधितं कलत्रं भार्य्या विरक्ता सहजोपरोधः॥१०३॥
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या अरोगिता सज्जनसङ्गतिश्च।
इष्टा च भार्य्या वशवर्त्तिनी च दुःखस्य मूलोद्धरणानि पञ्च ॥१०४
कुरङ्गमातङ्गपतङ्गभृङ्गा मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च।
एकः प्रमाथी स कथं न घात्यो यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥१०५॥
अधीरः कर्कशः स्तब्धः कुचेलः स्वयमागतः।
पञ्च विप्रा न पूज्यन्ते बृहस्पतिसमा यदि ॥१०६॥
आयुः कर्म चरित्रञ्च विद्या निधनमेव च।
पञ्चैतानि विविच्यन्ते जायमानस्य देहिनः ॥१०७॥
पर्वतारोहणे तोये गोकुले दुष्टनिग्रहे।
पतितस्य समुत्थाने शस्ताः ह्येते गुणाः स्मृताः ॥१०८॥
अस्थिरं जीवितं लोके अस्थिरं धनयौवनम्।
अस्थिरं पुत्रदाराद्यं धर्मः कीर्त्तिर्यशः स्थिरम् ॥१०९॥

शतं जीवितमत्यल्पं रात्रिस्तस्यार्द्धहारिणी।
व्याधिशोकजरायासैरर्द्धं तदपि निष्फलम् ॥११०॥
आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्द्धं हृतं
तस्यार्द्धं स्थितकिञ्चिदर्द्धमधिकं बालस्य काले हृतम्।
किञ्चिद्बन्धुवियोगदुःखमरणैर्भूपालसेवागतं
शेषं वारितरङ्गगर्भचपलं मानेन किं मानिनाम् ॥१११॥
अहोरात्रिमये लोके जरारूपेण सञ्चरन्।
मृत्युर्ग्रसति भूतानि पवनं पन्नगो यथा ॥११२॥
गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतो न चेत्।
कार्य्यं सत्त्वहितार्थाय तत् पशोरिव चेष्टितम् ॥११३॥
अहितहितविचारशून्यबुद्धेः हितकरणे बहुभिर्वितर्कितस्य।
उदरभरणमात्रतुष्टबुद्धेः पुरुषपशोः पशोश्च को विशेषः ॥११४॥
शौर्य्ये तपसि दाने च यस्य न प्रथितं यशः।
विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥११५॥
यज्जीवितं क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैः
विज्ञानविक्रमयशोभिरभग्नमानैः।
तन्नामजीवितमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥११६॥
किं जीवितेन धनमानविवर्जितेन ?
मित्रेण किं भवति नित्यसशङ्कितेन ?।
सिंहव्रतञ्चरत गच्छत मा विषादं
काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥११७॥
यो वात्मनेह न गुरौ न च भृत्यवर्गे
दीने दयां न कुरुते न च मित्रवर्गे।
किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके ?
काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥११८॥

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च।
स लौहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥११९॥
स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तिता।
ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥ १२० ॥
सुपुरा वै कापुरुषाः सुपुरो मूषिकाञ्जलिः।
असन्तुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ १२१ ॥
अभ्रच्छाया तृणादग्निर्नीचसेवा पथे जलम्।
वेश्यारागः खले प्रीतिः षड़ेते बुद्बुदोपमाः ॥ १२२ ॥
सदा विहितसार्थो हि लोके न च सुखायते।
जीवितं मानमूलं हि माने म्लाने कुतः सुखम् ? ॥१२३॥
अबलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम्।
बलं मूर्खस्य मौनत्वं तस्करस्यानृतं बलम् ॥ १२४ ॥
यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति।
तथा तथास्य मेधा स्यद्विज्ञानञ्चास्य रोचते ॥ १२५ ॥
यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मतिम्।
तथा तथा हि सर्वत्र श्लिष्यते लोकसुप्रियः ॥ १२६ ॥
लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यति त्रिभिः।
तस्माल्लोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो नो न विश्वसेत् ॥ १२७ ॥
तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतम्।
उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्थातव्यं वै ह्यभीतवत् ॥ १२८ ॥
ऋणशेषञ्चाग्निशेषं व्याधिशेषं तथैव च।
पुनः पुनः प्रवर्द्धन्ते तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥ १२९ ॥
कृते प्रतिकृतं कुर्य्यात् हिंसिते प्रतिहिंसितम्।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दोषं समाचरेत् ॥ १३० ॥
परोक्षे कार्य्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम्।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिन्तथा ॥ १३१ ॥

दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति।
प्रसन्नमपि पानीयं कर्दमैः कलुषीकृतम्॥ १३२॥
सम्यक् भुङ्क्ते जनः सो हि द्विजायार्थी हि यस्य वै।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन द्विजः पूज्यः प्रयत्नतः॥ १३३॥
तद् भुज्यते यद् द्विजभुज्यशेषं
स बुद्धिमान् यो न करोति पापम्।
तत् सौहृदं यत् क्रियते परोक्षे।
दम्भैर्विना यः क्रियते स धर्मः॥ १३४॥
न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः।
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम्।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
सत्यं न तत् यच्छलनानुविद्धम्॥ १३८॥ १३५॥
ब्राह्मणोऽपि मनुष्याणामादित्यश्चैव तेजसाम्।
शिरोऽपि सर्वगात्राणां व्रतानां सत्यमुत्तमम्॥ १३६॥
तन्मङ्गलं यत्र मनः प्रसन्नं तज्जीवनं यत्र परस्य सेवा।
तदर्जितं यत् स्वजनेन भुक्तं तद् गर्जितं यत् समरे रिपूणाम्१३७
अम्भसः परिमाणेन उन्नतं कमलं भवेत्।
स्वस्वामिना बलवता भृत्यो भवति गर्वितः॥ १३८॥
स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ।
स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशशोषणकारकौ॥ १३९॥
स्थाने स्थितस्य मित्रत्वमस्थाने रिपुतां गतम्।
भानोः प्रीतिर्जलस्थाब्जे रिपुता स्थलवर्त्तिनि॥ १४०॥

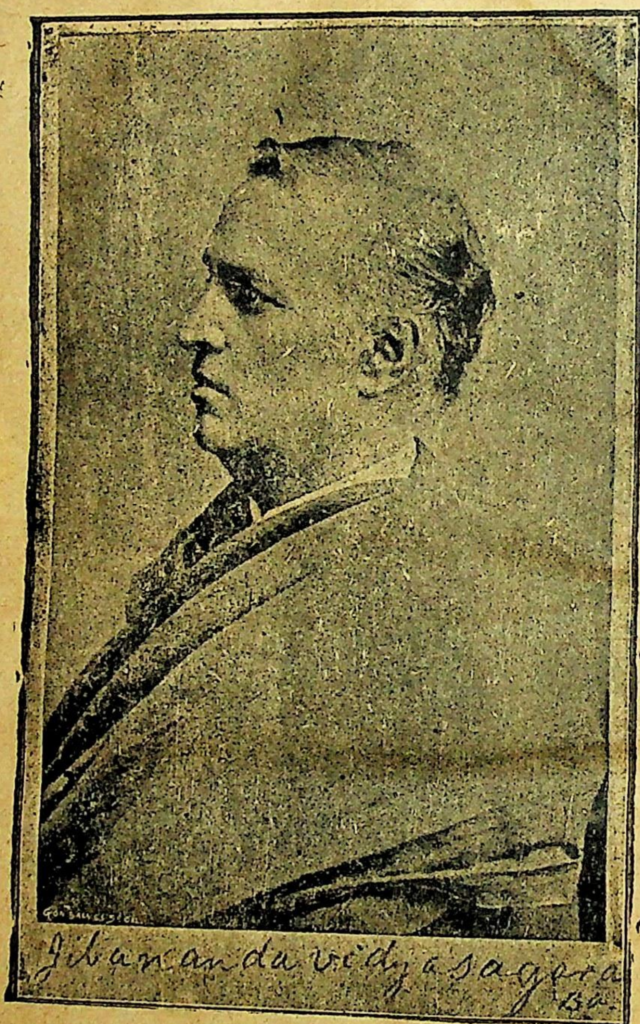
सप्तदशः पाठः ।

सदाचारः ।

मैत्रीं सद्भिः समं कुर्य्यात् स्नेहं सत्सु तु सर्वथा ।
संसर्गं साधुभिः कुर्य्यादसत्सङ्गं परित्यजेत् ॥
सेवेत देवभूदेववृद्धवैद्यन्टपातिथीन् ।
विमुखान्नार्थिनः कुर्य्यान्नावमन्येत कानपि ॥
गुरूणां सन्निधौ तिष्ठेत् सदैव विनयान्वितः ।
पादप्रसारणादीनि तत्र नैव समाचरेत् ॥
अपकारपरेऽपि स्यादुपकारपरः पुमान् ।
आत्मवत् सकलान् पश्येद्वैरिणो दूरतो वसेत् ॥
न कञ्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्रिपुम् ।
प्रकाशयेन्नापमानं न च निस्नेहतां प्रभोः ॥
नात्मानमुदके पश्येत् न नग्नः प्रविशेत् जलम् ।
तथा नाज्ञातगाम्भीर्य्यं न हिंस्रप्राणिसेवितम् ॥
काले हितं मितं सत्यं संवादि मधुरं वदेत् ।
भुञ्जीत मधुरप्रायं स्निग्धं काले हितं मितम् ॥
न रात्रौ दधि भुञ्जीत न च निर्लवणन्तथा ।
न मुद्गसूपं नाक्षौद्रं न चाप्यघृतशर्करम् ॥
जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति ।
तं तथैवानुवर्त्तेत पराराधनपण्डितः ॥
नैकः सुखो न सर्वत्र विश्वस्तो न च शङ्कितः ।
नोद्यमे विरमेत् क्वापि हेतावीर्षेत् फलेन तु ॥
न वेगान् धारयेज्जातु मनोवेगान् विधारयेत् ।
न पीड़येदिन्द्रियाणि न चैतानतिलालयेत् ॥
वर्षातपादिषु छत्री दण्डी रात्रौ भयेषु च ।
सोपानत्कस्तनुं रक्षेत् विचरेद्युगमात्रदृक् ॥

नदीं तरेत् न बाहुभ्यान्नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत्।
सन्दिग्धनावं वृक्षञ्च नारोहेद् दुष्टयानकम्॥
नासंवृतमुखं कुर्य्यात् सभायाञ्च विचक्षणः।
कासं श्वासं तथोद्गारं जृम्भणं क्षवथुं तथा॥
नोर्द्धजानुश्चिरन्तिष्ठेत् न नखेन लिखेद्भुवम्।
सम्मार्जनीरजो नैव देहे दद्यात् कदाचन॥
न नखेन तृणं छिन्द्यात् नोच्छिष्टो ब्राह्मणं स्पृशेत्।
नोपरक्तं न चोद्यन्तं नास्तं यातं दिवाकरम्॥
सर्वथा न समीक्षेत न जले प्रतिबिम्बितम्।
नेक्षेत सततं सूक्ष्मं दीप्तमिथ्याप्रियाणि च॥
पौरन्दरं धनुर्नैव दर्शयेत् कमपि क्वचित्।
नेच्छेद् बलवता युद्धं न भारं शिरसा वहेत्॥
गात्रं न नादयेत् क्लेशात् हस्तेन धुनुयान्न च।
न गच्छेत् पूज्ययोर्मध्ये दम्पत्योरन्तरेण च॥
रिपोरन्नं न भुञ्जीत गणिकान्नमपि क्वचित्।
प्रतिभूर्न भवेत् क्वापि न च साक्षी वृथा भवेत्॥
छागीं न धारयेज्जातु द्यूतं दूरात्परित्यजेत्॥
विश्वासं नाचरेत् स्त्रीणां ताः स्वतन्त्राश्च नाचरेत्।
रक्षणीयाः सदा यत्नाद् यौवने तु विशेषतः॥
न भिन्ने शयने सुप्यात् नानेकविवरेऽपि च।
नैको देवालये नैव रात्रौ तरुतलेऽपि च॥
एवं दिनानि गमयेत् सदाचारपरः सदा।
ततो रात्रिप्रयुक्तानि कुर्य्यात् कर्माणि मानवः॥
इत्याचारं समासेन भाषितं यः समाचरेत्।
स विन्दत्यायुरारोग्यं प्रीतिं धर्मं धनं यशः॥

सम्पूर्णः।

पण्डितकुलपतिः
श्रीजीवानन्दविद्यासागर बि, ए,

PANDITA KULAPATI
JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.